

ধূৰ্জতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জী: জীৱন আৰু সমাজবিজ্ঞানলৈ অৱদান

ধূৰজাতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জী : জীৱন আৰু সমাজবিজ্ঞানলৈ অৱদান!

জনপ্ৰিয়ভাৱে ডি পি বুলি কোৱা ধূৰ্জতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জী (১৮৯৪-১৯৬১) ভাৰতৰ সমাজবিজ্ঞানৰ অন্যতম প্ৰতিষ্ঠাপক আছিল। ১৮৯৪ চনৰ ৫ অক্টোবৰত পশ্চিমবংগত বৌদ্ধিক সাধনাৰ মোটামুটি দীঘলীয়া পৰম্পৰা থকা মধ্যবিত্ত বঙালী পৰিয়ালত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল।

বিখ্যাত পদাৰ্থ বিজ্ঞানী সত্যেন বসুৰ মতে, ডি পি কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰৱেশ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ সময়ত তেওঁ বসুৰ দৰে বিজ্ঞান শাখাত অধ্যয়ন কৰিব বিচাৰিছিল যদিও অৱশেষত অৰ্থনীতি, ইতিহাস আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানত থিতাপি লৈছিল। অৰ্থনীতি আৰু ইতিহাসত এম এ ডিগ্ৰী লাভ কৰে, আৰু অধিক অধ্যয়নৰ বাবে ইংলেণ্ডলৈ যাব লাগিছিল, কিন্তু প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱে ইয়াক বাধা দিছিল।

ডি পিয়ে কলিকতাৰ বংগাবসী মহাবিদ্যালয়ত কৰ্মজীৱন আৰম্ভ কৰিছিল। ১৯২২ চনত তেওঁ নতুনকৈ প্ৰতিষ্ঠা হোৱা লক্ষ্ণৌ বিশ্ববিদ্যালয়ত অৰ্থনীতি আৰু সমাজবিজ্ঞানৰ প্ৰবক্তা হিচাপে যোগদান কৰে। তাত তেওঁ মোটামুটি দীঘলীয়া সময় বত্ৰিশ বছৰ থাকিল। বিভাগটোৰ প্ৰথম অধ্যাপক ৰাধাকমল মুখাৰ্জীয়ে ডিপিক লক্ষ্ণৌলৈ অনাৰ দায়িত্ব লৈছিল।

১৯৫৪ চনত তেওঁ অধ্যাপক আৰু বিভাগৰ মুৰব্বী হিচাপে অৱসৰ গ্ৰহণ কৰে। এবছৰ (১৯৫৩) তেওঁ হেগৰ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমাজ অধ্যয়ন প্ৰতিষ্ঠানত সমাজবিজ্ঞানৰ অতিথি অধ্যাপক হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে। লক্ষ্ণৌ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা অৱসৰ লোৱাৰ পিছত তেওঁক আলিগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অৰ্থনীতিৰ অধ্যক্ষ হিচাপে নিমন্ত্ৰণ কৰা হয়, যিটো তেওঁ শেষৰ পাঁচ বছৰীয়া সক্ৰিয় শৈক্ষিক জীৱনত অতি সুখ্যাতিৰে দখল কৰিছিল। ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞান সন্মিলনৰ প্ৰথম সভাপতি। তেওঁ আন্তৰ্জাতিক সমাজবিজ্ঞান সন্থাৰ উপ-সভাপতিও হৈয়েই থাকে।

ডি পি আছিল এজন অসাধাৰণ ভাৰতীয়, যাৰ বহুমুখী আগ্ৰহে কেৱল সমাজবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰখনতেই নহয়, অৰ্থনীতি, সাহিত্য, সংগীত আৰু শিল্পৰ ক্ষেত্ৰতো স্থান দখল কৰিছে। তথাপিও তেওঁৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ অৱদানৰ পৰা সমাজবিজ্ঞান আটাইতকৈ বেছি লাভৱান হৈছে। ডি পি এজন পণ্ডিত হোৱাৰ উপৰিও আছিল এজন অত্যন্ত সংস্কৃতিৱান আৰু সংবেদনশীল ব্যক্তি।

তেওঁৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা যুৱক-যুৱতীসকলক প্ৰভাৱিত আৰু গঢ় দিয়াৰ ক্ষমতাৰ বাবে তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব উল্লেখযোগ্য আছিল। তেওঁ মাৰ্ক্সবাদী আছিল যদিও তেওঁক মাৰ্ক্স'লজিষ্ট অৰ্থাৎ মাৰ্ক্সবাদৰ সমাজ বিজ্ঞানী বুলি ক'বলৈ পছন্দ কৰিছিল। তেওঁ ভাৰতীয় সমাজখনক মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিকোণৰ পৰা দ্বান্দ্ৰিক বস্তুবাদৰ বিশ্লেষণ কৰিছিল।

এজন পণ্ডিত হিচাপে ডি পি মুখার্জী:

তেওঁৰ লেখাতকৈ হয়তো বহুত বেছি গুৰুত্ব আছিল তেওঁৰ বক্তৃতা, আলোচনা আৰু কথা-বতৰা। এইবোৰৰ মাজেৰেই তেওঁ য়ুৰক-য়ুৰতীৰ মন গঢ় দিছিল আৰু তেওঁলোকক নিজে চিন্তা কৰিবলৈ প্ৰশিক্ষণ দিছিল। “পুৰুষক গঢ় দিয়াটোৱেই মোৰ বাবে যথেষ্ট”, তেওঁ প্ৰায়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক কৈছিল।

জ্ঞানৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ ওপৰত তেওঁৰ আধিপত্য অতুলনীয় আছিল; তেওঁ দৰ্শনৰ ব্যৱস্থা, অৰ্থনৈতিক চিন্তাৰ ইতিহাস, সমাজবিজ্ঞানসন্মত তত্ত্ব আৰু শিল্প, সাহিত্য আৰু সংগীতৰ তত্ত্বৰ সূক্ষ্মতাসমূহৰ ওপৰত সমান সুবিধাৰে কথা পাতিছিল।

তেওঁ এক অনন্যভাৱে গভীৰ বৃত্তিৰ সৈতে এক অতি সুবিকশিত সমালোচনাত্মক অনুৰূপৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাইছিল, যাৰ ফলত তেওঁ সকলো পণ্ডিতৰ সবিশেষক আজিৰ পুৰুষ আৰু সংস্কৃতিৰ সন্মুখীন হোৱা সমস্যাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। চিন্তাৰ তীক্ষ্ণতা আৰু প্ৰকাশভংগীৰ উজ্জ্বলত তেওঁৰ কোনো সমনীয়া নাছিল। ডি পিৰ এই গুণবোৰে অগণন ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক অনুপ্রাণিত কৰিছে আৰু তেওঁলোকে যিয়েই নকৰক কিয় তেওঁলোকে তেওঁৰ গভীৰ ছাপ কঢ়িয়াই লৈ ফুৰে।

ডি পি আছিল সংস্কৃতিৰ সমাজবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত আগৰণুৱা। এই কামটো এটা ক্ষেত্ৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ প্ৰয়াস, যিটো তেওঁৰ হৃদয়ৰ প্ৰিয় আছিল। ই মাথোঁ সামান্য প্ৰচেষ্টা আৰু ইয়াৰ বহু অভাৱ হ'ব পাৰে কিন্তু আমি অনুভৱ কৰোঁ যে ধাৰণাসমূহৰ এক অভিসৰণ আছে যিয়ে এক ঐক্যবদ্ধ বিষয়বস্তু হিচাপে গঢ়ি তুলিছে। আশা কৰা হৈছে যে এই কামে সমাজবিজ্ঞানী আৰু আনুষংগিক ক্ষেত্ৰসমূহৰ পণ্ডিতসকলৰ মাজত আগ্ৰহ জগাই তুলিব।

ভাৰতীয় ইতিহাসৰ ওপৰত তেওঁৰ গ্ৰন্থ:

এ ষ্টাডি ইন মেথড, ডি পিয়ে ইতিহাস বুজিবলৈ মাৰ্ক্সবাদী পদ্ধতিৰ প্ৰাসংগিকতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। যিকোনো সমাজ বুজিবলৈ দৰ্শন আৰু ঐতিহাসিক মেট্ৰিক্সৰ প্ৰয়োজনীয়তাক তেওঁ অতি প্ৰয়োজনীয় বুলিও তেওঁ গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। তেওঁ মানুহৰ বিষয়ে প্ৰধান দাৰ্শনিক দ্বান্দিবক বস্তুবাদী চৰ্তসমূহ পৰীক্ষা কৰাত ব্যৰ্থ হয়, যিয়ে মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগীক মানুহ কি সেই সম্পৰ্কে আদৰ্শবাদী, জৈৱিক বা যান্ত্ৰিক ধাৰণাসমূহৰ পৰা পৃথক কৰিছিল।

শিক্ষক হিচাপে ডি পি মুখার্জী:

বুদ্ধিজীৱী হিচাপে ডি পিৰ কেৰিয়াৰত আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য আছিল শিক্ষক হিচাপে তেওঁৰ অৱদান। লিখিত শব্দতকৈ কথিত শব্দৰ জৰিয়তে তেওঁ আনৰ ওপৰত বহুত বেছি আৰু চিৰস্থায়ী প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ক্লাছ ৰুম, কফি হাউচ বা ড্ৰয়িং ৰুমে তেওঁক ধাৰণা অন্বেষণ কৰিবলৈ আৰু তাৎক্ষণিক সঁহাৰি আহৰণ কৰিবলৈ যি স্বাধীনতা দিছিল, সেয়া স্বাভাৱিকতে ছপা পৃষ্ঠাৰ জৰিয়তে উপলব্ধ নাছিল।

তদুপৰি তেওঁৰ লেখাৰ মানদণ্ড অসমান আছিল আৰু তেওঁ লিখা সকলোবোৰেই বেছি দিন টিকি থাকিব বুলি আশা কৰিব পৰা নাছিল। সেয়েহে তেওঁ শিক্ষক হ'বলৈ ভাল পাইছিল আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত অতি জনপ্ৰিয় আছিল। তেওঁ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সৈতে আলোচনা আৰু

ধাৰণা আদান-প্ৰদানক উৎসাহিত কৰিছিল। এইদৰে তেওঁ আছিল এজন সহ-ছাত্ৰ, এজন সহ-অনুসন্ধানকাৰী, যিয়ে কেতিয়াও শিকিবলৈ বন্ধ কৰা নাছিল। তেওঁৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ওপৰত ইমানেই প্ৰভাৱ পৰিছিল যে আজিও তেওঁ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মনত জীয়াই আছে।

ডি পি মুখাৰ্জীৰ অধ্যয়ন পদ্ধতি :

ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানৰ পথ প্ৰদৰ্শকসকলৰ ভিতৰত ডি পি মুখাৰ্জী হয়তো আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় আছিল। তেওঁলোকৰ সকলোৰে দৰেই তেওঁ সমাজ বিজ্ঞানত জ্ঞানৰ বিভাজনৰ যিকোনো প্ৰচেষ্টাক প্ৰতিহত কৰিছিল। সমাজবিজ্ঞানলৈ তেওঁ সমাজ দাৰ্শনিক হিচাপে বেছিকৈ আহিছিল। কিন্তু তেওঁ আধ্যাত্মিক অনুভূতিৰ সৈতে জড়িত অভিজ্ঞতাবাদৰ সমৰ্থক হিচাপেহে বেছিকৈ শেষ কৰিলে।

ভাৰতীয় পৰম্পৰাত শিপাই থকা ভাৰতীয় সামাজিক বাস্তৱতাৰ স্বৰূপ আৰু অৰ্থ বুজিবলৈ তেওঁৰ গভীৰ আগ্ৰহ আছিল। ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ নিৰ্দিষ্টতাৰ লগত আধুনিকতাৰ শক্তিক খাপ খুৱাই সাধাৰণ জনতাৰ কল্যাণক প্ৰসাৰিত কৰাৰ বাবে ইয়াক কেনেকৈ সলনি কৰিব পাৰি তাৰ উপায় বিচাৰি উলিয়াবলৈও তেওঁ সমানেই আগ্ৰহী আছিল। তেওঁক মাৰ্ক্সবাদী বুলি স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল।

তথাপিও তেওঁ নিজকে মতবাদী বা ডগমেটিক মাৰ্ক্সবাদীৰ পৰা বুলি পৰিচয় দিছিল। ইয়াৰ অৰ্থ আছিল যে তেওঁ মাৰ্ক্সবাদক ৰাজনৈতিক মতাদৰ্শৰ পৰিৱৰ্তে বিশ্লেষণৰ পদ্ধতি হিচাপে অনুসৰণ কৰিছিল। তেওঁৰ ভাৰতীয় ইতিহাসৰ দ্বন্দ্বিক বিশ্লেষণৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা, ঔপনিৱেশিকতাবাদ আৰু জাতীয়তাবাদ, ব্যক্তিবাদ আৰু সামূহিকতাবাদক সমসাময়িক ভাৱত ইটোৱে সিটোৰ লগত ডায়েলেটিকভাৱে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া কৰা বুলি চাব পাৰি।

ভাৰতত মাৰ্ক্সীয় সমাজবিজ্ঞানৰ দৃষ্টিভংগীত ডি পিয়ে অৰিহণা যোগাইছিল। পশ্চিমীয়া ধাৰণা, ধাৰণা আৰু বিশ্লেষণাত্মক শ্ৰেণীৰ প্ৰতি তেওঁ সহনশীল আছিল। তেওঁ থলুৱা সমাজবিজ্ঞান আৰু সামাজিক নৃতত্ত্বৰ প্ৰয়োজন বুলি বিবেচনা কৰিছিল যদিও ভাৰতৰ এই শাখাসমূহক পশ্চিমীয়া সামাজিক পৰম্পৰাৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰিব বিচৰা নাছিল নিশ্চয়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা মতে ডি পিয়ে নিজকে 'মাৰ্ক্সবাদী' বুলি কোৱাতকৈ 'মাৰ্কছ'লজিষ্ট' বুলি ক'বলৈ পছন্দ কৰিছিল আৰু ঔপনিৱেশিক যুগত সাংস্কৃতিক বৈপৰীত্যৰ বহু শক্তি মুকলি কৰা ভাৰতীয় পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ মুখামুখিৰ দ্বন্দ্বিক ব্যাখ্যাৰ চেষ্টা কৰিছিল।

তেওঁ ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ঐতিহাসিক নিৰ্দিষ্টতাক অধিক গুৰুত্ব দিছিল, যাৰ বৈশিষ্ট্য আছিল 'শ্ৰেণী সংগ্ৰাম' কম আৰু পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ মুখামুখিৰ ফলত হোৱা মূল্যবোধ আত্মসাৎ আৰু সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণৰ বৈশিষ্ট্য।

বহল দৃষ্টিকোণৰ বাহিৰেও বৌদ্ধিক হিচাপে ৰাধাকমল মুখাৰ্জী আৰু ডি পিৰ মাজত সামান্য মিল নাছিল। ভাৰতত সমাজবিজ্ঞান আৰু সামাজিক নৃতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত ডি পিৰ অৱদান লক্ষ্যগোচৰ তেওঁৰ সমসাময়িক ৰাধাকমল মুখাৰ্জী আৰু ডি এন মজুমদাৰৰ অৱদানৰ পৰা যথেষ্ট পৃথক। ডি পি কেতিয়াও জৰীপৰ তথ্য সংগ্ৰহৰ কোনো অভিজ্ঞতাভিত্তিক অনুশীলনত জড়িত নাছিল।

তেওঁ অভিজ্ঞতাবাদৰ অন্তৰ্নিহিত মূল্যত বিশ্বাস কৰা নাছিল। ঠিক যে স্বভাৱগতভাৱে তেওঁ আৰ্মচেয়াৰ সমাজ সমালোচক, সমাজ দাৰ্শনিক আৰু সাংস্কৃতিকবিদ হোৱাটো পছন্দ কৰিছিল। তেওঁৰ শৈক্ষিক আগ্ৰহ বৈচিত্ৰময় আছিল: 'ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ অদ্ভুত সৃষ্টি হিচাপে সংগীত আৰু সূক্ষ্ম কলা'ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি 'আধুনিকতাৰ সম্পৰ্কত ভাৰতীয় পৰম্পৰা'লৈকে (মুখাৰ্জী, ১৯৪৮, ১৯৫৮)। লক্ষণীৰ সমসাময়িকসকলৰ দৰে তেওঁ এজন প্ৰচুৰ লেখক নাছিল। তথাপিও এজন বুদ্ধিজীৱী আৰু এজন প্ৰেৰণাদায়ক শিক্ষক হিচাপে তেওঁ এৰি থৈ গৈছিল এক শক্তিশালী উত্তৰাধিকাৰ যিয়ে পৰৱৰ্তী প্ৰজন্মৰ ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলক সৰুকৈ প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

ভাৰতীয় সমাজ, সংস্কৃতি আৰু পৰিৱৰ্তনৰ বুজাবুজিৰ ক্ষেত্ৰত ডি পিৰ দৃষ্টিভংগীৰ সন্দৰ্ভত দুটা কথাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰাটো প্ৰয়োজন। প্ৰথমতে, বাধাকমলৰ দৰে তেওঁ সমাজ বিজ্ঞানৰ এটা শাখা আৰু আন এটা শাখাৰ মাজত কঠিন বাধা বজাই ৰখাৰ অতি বিৰোধী আছিল আৰু দুয়োজনে অধ্যয়নত ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ ভাগ বতৰা কৰিছিল। কিন্তু যদিও দুয়োৰে দৰেই ভাৰতীয় সমাজৰ গাঁথনি আৰু পৰিৱৰ্তনৰ অধ্যয়নৰ প্ৰতি স্থায়ী আগ্ৰহ আছিল, তথাপিও তেওঁলোকৰ ৰচনাত আমি নতুন ধাৰণাগত কাঠামো বিচাৰি নাপাওঁ (উনিথান আৰু অন্যান্য, ১৯৬৫: ১৫-১৬)।

ডি পি মুখাৰ্জীৰ লেখা :

ডি পি আছিল এজন বহুমুখী পণ্ডিত। তেওঁ উনিশখন গ্ৰন্থ লিখিছিল, য'ত ডাইভাৰচিটিজ (১৯৫৮); বাংলাত দহটা আৰু ইংৰাজীত নটা। তেওঁৰ প্ৰাৰম্ভিক প্ৰকাশনসমূহৰ ভিতৰত আছে: বেচিক কনচেপ্টছ ইন ছ'চিয়েলজি (১৯৩২) আৰু পাৰ্চনেলিটি এণ্ড দ্য ছ'চিয়েল চাইন্সেছ (১৯২৪)। আন কিছুমান প্ৰকাশন হ'ল: মডাৰ্ন ইণ্ডিয়ান কালচাৰ (১৯৪২, ১৯৪৮ চনত সংশোধিত বৰ্ধিত সংস্কৰণ), প্ৰলেমছ অৱ ইণ্ডিয়ান ইউথ (১৯৪২), আৰু ভিউজ এণ্ড কাউণ্টাৰভিউজ (১৯৪৬)।

আধুনিক ভাৰতীয় সংস্কৃতি (১৯৪২) আৰু বৈচিত্ৰ্য (১৯৫৮) তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা হিচাপে পৰিচিত। তেওঁৰ বহুমুখীতা তেওঁৰ অন্যান্য অৱদান যেনে ঠাকুৰ: এ ষ্টাডি (১৯৪৩), অন ইণ্ডিয়ান হিষ্ট্ৰী: এ ষ্টাডি ইন মেথড (১৯৪৩), আৰু ইনট্ৰডাকচন টু মিউজিক (১৯৪৫)ৰ পৰাই অনুমান কৰিব পাৰি। এইবোৰৰ বাহিৰেও তেওঁ ঔপন্যাসিক, নিবন্ধকাৰ আৰু সাহিত্য সমালোচক হিচাপে বাংলা সাহিত্যত এক অনন্য স্থান লাভ কৰিছে।

ডি পি মুখাৰ্জীৰ অধ্যয়নৰ দৃষ্টিকোণ :

মানৱ সমাজত চলি থকা আৰ্থ-সামাজিক শক্তিসমূহৰ বিশ্লেষণৰ বাবে মাৰ্ক্সবাদৰ গুৰুত্ব স্বীকাৰ কৰা শৈক্ষিক জগতৰ অতি কম সংখ্যক সমাজ বিজ্ঞানীসকলৰ ভিতৰত ডি পি আছিল অন্যতম। তেওঁ মাৰ্ক্সবাদক এক তত্ত্ব হিচাপে গণ্য কৰিছিল, যিটো মানুহৰ বাবে পৃথক আৰু বাহ্যিক সমাজ আৰু গোটৰ অগ্ৰাধিকাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আছিল, ব্যক্তিক স্বায়ত্তশাসিত ব্যক্তি বিচ্ছিন্নতাৰ লুণ্ঠনশীলতাৰ উন্মোচনত সহায় আৰু বাধা দিয়াৰ এক প্ৰকাৰৰ পৰিৱেশ।

ডি পিৰ আটাইতকৈ গভীৰ আগ্ৰহ আছিল কোনো ডগমাতকৈ মাৰ্ক্সীয় পদ্ধতিৰ প্ৰতি। তেওঁৰ ভিউজ এণ্ড কাউণ্টাৰভিউজ (১৯৪৬: ১৬৬)ত সন্নিৱিষ্ট, 'ভাৰতীয় মাৰ্ক্সবাদীসকলৰ বাবে এটা শব্দ' শীৰ্ষক এখন চুটি গৱেষণা পত্ৰত তেওঁ সকীয়াই দিছিল যে 'অঐতিহাসিক মনোভাৱৰ' যুৱক মাৰ্ক্সবাদীজনে 'ফেচিষ্ট' হিচাপে শেষ হোৱাৰ আশংকাত ভুগিছিল। , আৰু মাৰ্ক্সবাদ নিজেই 'শ্লোগানৰ কিংকৰ্তব্যবিমূঢ়তাত নিজৰ ফলপ্ৰসূতা হেৰুৱাব পাৰে'।

তথাপিও সংস্কৃতি নিৰ্মাণৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্থনৈতিক কাৰকৰ ওপৰত সৰলভাৱে গুৰুত্ব দিয়াৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অনুশীলনক উন্নীত কৰালৈকে তত্ত্বৰ পৰীক্ষাৰ মৰ্যাদালৈকে ডিপিয়ে মাৰ্ক্সবাদক প্ৰকৃততে বিভিন্ন ধৰণে আকোৱালি লোৱা নাছিল বুলি ক'লে বিভ্ৰান্তিকৰ নহ'ব। ঘনিষ্ঠ কিন্তু অস্বস্তিকৰ আলিঙ্গন আছিল।

ব্যক্তিত্ব আৰু সমাজ বিজ্ঞান (১৯২৪) আৰু সমাজবিজ্ঞানৰ মৌলিক ধাৰণা (১৯৩২)ৰ ওপৰত লিখা মৌলিক দুখন গ্ৰন্থত ডি পিয়ে সমাজ বিজ্ঞানৰ এক পৰ্যাপ্ত ধাৰণা প্ৰণয়নৰ প্ৰচেষ্টাৰ উৎপাদন 'ব্যক্তিগত নথি' বুলি বিবেচনা কৰিছিল। আৰম্ভণিৰে পৰাই তেওঁ ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণাটোক কেন্দ্ৰ কৰি নিজৰ ধাৰণাসমূহ সংগঠিত কৰিছিল।

তেওঁ এই স্থিতি গ্ৰহণ কৰিছিল যে বিমূৰ্ত ব্যক্তি সমাজ বিজ্ঞানৰ তত্ত্বৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হ'ব নালাগে। তেওঁ সামগ্ৰিক, মনো-সমাজবিজ্ঞানৰ দৃষ্টিভংগীৰ বাবে অনুৰোধ জনায়। ব্যক্তিত্বৰ দ্বৈত প্ৰক্ৰিয়া আৰু ব্যক্তিগত জীৱনৰ স্বকীয়তাৰ সামাজিকৰণৰ এই সংশ্লেষণেই এটা ব্যক্তিত্বক বুজিব পৰা গ'ল (মুখাৰ্জী, ১৯২৪)।

জীৱনকালৰ কাম-কাজলৈ উভতি চালে ডি পিয়ে ১৯৫৫ চনত প্ৰথম ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞান সন্মিলনত ৰাষ্ট্ৰপতি ভাষণত কয় যে তেওঁ অৰ্থনীতি আৰু ইতিহাসৰ পৰা সমাজবিজ্ঞানলৈ আহিছে কাৰণ তেওঁ জ্ঞানৰ জৰিয়তে নিজৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ প্ৰতি আগ্ৰহী আছিল (১৯৫৮:২২৮)।

সমাজ বিজ্ঞানৰ প্ৰচলিত বিভাগীয়কৰণক অতিক্ৰম কৰি এক ব্যাপক সমাজ বিজ্ঞানৰ কাৰ্যালয়টো তেওঁৰ দ্বাৰা বহু দিশৰ এক সংহত যদিও বহু দিশৰ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ বুলি ধাৰণা কৰা হৈছিল। এ কে ছাবানে (১৯৬২: ১৬৭) আঙুলিয়াই দিয়াৰ দৰে এইটো এটা ধাৰণা, কিছুমান দিশত মূৰে তেওঁৰ প্ৰিন্সিপিয়া ইথিকাত প্ৰস্তাৱ কৰা আদৰ্শৰ সমান্তৰাল।

ডি পিয়ে দৃঢ়তাৰে কয় যে জ্ঞান আৰু জ্ঞানক একেলগে দেখা উচিত। জ্ঞান অভিজ্ঞতাভিত্তিক তথ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি হ'লেও দাৰ্শনিক হ'ব লাগিব। ইয়াৰ অতিক্ৰমণীয় অনুশাসনমূলক সীমা আছে। ভাৰতীয় বুদ্ধিজীৱীসকলে বিশ্বদৃষ্টিভংগী ধাৰ লৈছিল, পশ্চিমীয়া উদাৰ দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি। 'উদ্দেশ্য'ৰ উপাদানটোৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে কাৰণ 'প্ৰগতি' স্বয়ংক্ৰিয় স্ব-উৎপন্ন বিৱৰ্তনৰ কোনো পৰ্যায় নহয়। প্ৰগতি স্বাধীনতাৰ আন্দোলন। ডি পিৰ বাবে প্ৰগতিৰ লগত মূল্যবোধৰ ভাৰসাম্যতা জড়িত হৈ থাকে আৰু তেওঁ ধৰ্মীয় শাস্ত্ৰৰ পৰা মূল্যবোধৰ স্তৰ চিনাক্ত কৰে।

ডি পিৰ অৱদানৰ ওপৰত আলোকপাত :

১/ ব্যক্তিত্ব

২/ আধুনিক ভাৰতীয় সংস্কৃতি

৩/ পৰম্পৰা

৪/ সমাজবিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি আৰু পদ্ধতি

৫/ নতুন মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ ভূমিকা

৬/ ভাৰতীয় ইতিহাস নিৰ্মাণ

৭/ আধুনিকীকৰণ

৮/ সংগীত

১/ ব্যক্তিত্ব :

ডি পিয়ে এবাৰ হাস্যৰসৰ সৈতে কৈছিল যে তেওঁ ‘পুৰুষ’ৰ থিছিছটো আগবঢ়াইছিল। ‘পুৰুষ’ সমাজ আৰু ব্যক্তিৰ পৰা বিচ্ছিন্ন নহয়। নতুবা তেওঁ গোট মনৰ আধিপত্যৰ অধীনত নাই। পুৰুষে সক্ৰিয় কাৰক হিচাপে আনৰ লগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰে আৰু দায়িত্ব পালন কৰে। তেওঁৰ যুক্তি হ’ল যে আনৰ সৈতে তেওঁৰ সম্পৰ্কৰ ফলত ‘পুৰুষ’ বৃদ্ধি পায় আৰু এইদৰে মানৱ গোটৰ মাজত উন্নত স্থান দখল কৰে।

ডি পিয়ে স্বীকাৰ কৰে যে ভাৰতীয় সামাজিক জীৱনটো মৌমাখি আৰু বিভাৰৰ জীৱনৰ দৰেই আৰু ভাৰতীয়সকল প্ৰায় ৰেজিমেণ্টেড জনগোষ্ঠী। কিন্তু “ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য” হ’ল আমাৰ গৰিষ্ঠসংখ্যকে ৰেজিমেণ্টেড অনুভৱ নকৰে। বজাৰ ব্যৱস্থাৰ আধিপত্য থকা পশ্চিমীয়া ব্যক্তিগত মানুহজনৰ আচলতে কোনো স্বাধীনতা আছে নে নাই সেই বিষয়ে ডি পিয়ে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে।

বিজ্ঞাপন, প্ৰেছ-চেইন, চেইন ষ্ট’ৰৰ হেতালি খেলাৰ সন্মুখীন হয় আৰু তেওঁৰ পাৰ্চটো অহৰহ খালী হৈ থাকে। এই সকলোবোৰে ব্যক্তিৰ পছন্দৰ অধিকাৰ আৰু গ্ৰাহকৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ বাবে বিশেষ পৰিসৰ এৰি নিদিয়ে। ইয়াৰ বিপৰীতে এজন গড় ভাৰতীয়ৰ আকাংক্ষাৰ নিম্ন মাত্ৰা, যিটো গোটৰ নীতি-নিয়মৰ দ্বাৰা মধ্যমীয়া হয়, তাৰ ফলত জীৱনত অধিক শান্তিৰ সৃষ্টি হয়।

আৱশ্যকতাৰ স্তৰ উন্নীত কৰাৰ আমাৰ হেঁপাহত এই কথা বাদ দিব নালাগে। ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীয়ে এইদৰে গোটটোক নিজৰ একক হিচাপে গ্ৰহণ কৰি ব্যক্তিজনক বাহিৰ কৰি দিব লাগিব। কাৰণ ভাৰতৰ পৰম্পৰা সেয়াই। ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলে এই পৰম্পৰাৰ নিৰ্দিষ্ট স্বৰূপ বুজিব লাগিব।

২/ আধুনিক ভাৰতীয় সংস্কৃতি :

সময়ৰ লগে লগে তেওঁৰ ৰচনাত গুৰুত্ব সলনি হৈছে। ডি পি আছিল অতি সংবেদনশীল আৰু চৌপাশৰ পৰিৱেশৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত আছিল। তেওঁ পৰম্পৰাগত সংস্কৃতিৰ লগতে আধুনিক সংস্কৃতিৰ পৰাও আঁকিছিল। আধুনিক ভাৰতীয় সংস্কৃতি: এ ছ’চিয়েলজিকেল ষ্টাডি প্ৰথম প্ৰকাশ ১৯৪২ চনত আৰু ইয়াৰ সংশোধিত সংস্কৰণ ১৯৪৭ চনত – বিভাজিত স্বাধীনতাৰ বছৰত। সংশ্লেষণ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰধান সংগঠনমূলক নীতি হৈ আহিছে। ব্ৰিটিছ শাসনে ভাৰতীয় সমাজখনক এক প্ৰকৃত টাৰ্নিং পইণ্ট প্ৰদান কৰিছিল।

মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীয়ে ভাৰতত ব্ৰিটিছ শাসন সুদৃঢ় কৰাত সহায় কৰিছিল যদিও পিছলৈ ইয়াক সফলতাৰে প্ৰত্যাহ্বান জনায়। ডি পিৰ ভাৰতৰ দৃষ্টিভংগী আছিল বৈচিত্ৰময় উপাদানৰ, স্বকীয় আঞ্চলিক সংস্কৃতিৰ 'সংঘ'ৰ পৰা জন্ম হোৱা শান্তিপূৰ্ণ, প্ৰগতিশীল ভাৰত। পৰম্পৰাৰ প্ৰতি পুনৰ অভিমুখীতা আছিল আগবাঢ়ি যোৱাৰ এক অপৰিহাৰ্য চৰ্ত। ডি পিয়ে তেওঁক মাৰ্ক্সবাদী বুলি অস্বীকাৰ কৰিছিল; তেওঁ নিজকে কেৱল এজন 'মাৰ্কছ'লজিষ্ট' বুলি দাবী কৰিছিল।

জাতীয় আন্দোলন বৌদ্ধিক বিৰোধী আছিল যদিও ই আদৰ্শবাদ আৰু নৈতিক উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তেওঁ সামৰণি মাৰিলে: "ৰাজনীতিয়ে আমাৰ সংস্কৃতিক ধ্বংস কৰি পেলাইছে।" ডি পিৰ মতে অনুকৰণৰ জৰিয়তে কোনো প্ৰকৃত আধুনিকীকৰণ সম্ভৱ নহয়। তেওঁ সাংস্কৃতিক সাম্ৰাজ্যবাদৰ আশংকা কৰিছিল। আধুনিকীকৰণ হৈছে পৰম্পৰাগত মূল্যবোধ আৰু সাংস্কৃতিক আৰ্হিৰ সম্প্ৰসাৰণ, উচ্চতা, পুনৰুজ্জীৱিতকৰণৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। পৰম্পৰা হৈছে ধাৰাবাহিকতাৰ এক নীতি। ই আমাক বিভিন্ন বিকল্পৰ পৰা বাছনি কৰাৰ স্বাধীনতা প্ৰদান কৰে। আধুনিকতাক পৰম্পৰাক অস্বীকাৰ কৰি নহয়, সম্পৰ্কত সংজ্ঞায়িত কৰা উচিত।

ডিপিৰ যুক্তি সমালোচনা কৰা হৈছে। সাৰণে আঙুলিয়াই দিছে যে ডি পিয়ে সমাজবাদী ব্যৱস্থাতোক নিজেই বিশ্লেষণৰ বলি নকৰে আৰু নিজৰ সৌজন্যশীল চৰিত্ৰটো আস্থাৰ ওপৰত লয়। তেওঁ উপলব্ধি কৰাত ব্যৰ্থ হয় যে প্ৰযুক্তিমুখী সমাজ এখন সহজেই অশোষণকাৰী আৰু মানুহ বিৰোধী হ'ব নোৱাৰে; আৰু পৰম্পৰাগত আৰু আধুনিক বিশ্বদৃষ্টিভংগীৰ শিৰা সময়ৰ বিভিন্ন ধাৰণাত। ডি পিৰ চিন্তাক পশ্চিমীয়া হিন্দু বুদ্ধিজীৱীৰ চিন্তা হিচাপে দেখা যায়। ডি পি পঢ়া, তেওঁৰ ৰচনাসমূহ পুনৰ ছপা কৰা আৰু তেওঁৰ ধাৰণাসমূহ পৰীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে (মদন, ১৯৯৩)।

৩/ পৰম্পৰা :

পৰম্পৰা বুলিলে কি বুজোৱা হয়? ডি পিয়ে আঙুলিয়াই দিয়ে যে পৰম্পৰা 'ট্ৰেডেৰে' মূলৰ পৰাই আহিছে, যাৰ অৰ্থ হৈছে "সংক্ৰমণ কৰা"। পৰম্পৰাৰ সংস্কৃত সমতুল্য হয় পৰমপাৰ অৰ্থাৎ উত্তৰাধিকাৰ বা আইতিহ্যা, যাৰ মূল ইতিহাস বা ইতিহাসৰ সৈতে একে।

পৰম্পৰাৰ এটা উৎস থকাৰ কথা। ই হ'ব পাৰে শাস্ত্ৰ, বা মঞ্চৰ বক্তব্য (অপ্ত বক্য), বা নাম থকা বা নথকা পৌৰাণিক নায়ক। উৎস যিয়েই নহওক কিয়, পৰম্পৰাৰ ঐতিহাসিকতাক বেছিভাগ মানুহেই স্বীকাৰ কৰে। উদ্ধৃতি দিয়া হয়, স্মৰণ কৰা হয়, সন্মান কৰা হয়। আচলতে তেওঁলোকৰ যুগ যুগ ধৰি চলি অহা উত্তৰাধিকাৰীয়ে সামাজিক সংহতি আৰু সামাজিক সংহতি নিশ্চিত কৰে।

পৰম্পৰাৰ গতিশীলতা:

পৰম্পৰাই এইদৰে সংৰক্ষণৰ কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে। কিন্তু ই ৰক্ষণশীল হ'বই লাগিব বুলি ক'ব নোৱাৰি। ডি পিয়ে দৃঢ়তাৰে কয় যে পৰম্পৰাবোৰ সলনি হয়। ভাৰতীয় পৰম্পৰাত পৰিৱৰ্তনৰ তিনিটা নীতি স্বীকৃতি দিয়া হৈছে- শ্ৰুতি, স্মৃতি, অনুভৱ। ই অনুভৱ বা ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা, যিটো হৈছে বিপ্লৱী নীতি। কিছূমান উপনিষদ সম্পূৰ্ণৰূপে ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছে।

কিন্তু ইয়াতেই শেষ নহয়। বিভিন্ন সম্প্ৰদায় বা পন্থাৰ সন্ত-প্ৰতিষ্ঠাপকসকলৰ ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাই অতি সোনকালেই সামূহিক অভিজ্ঞতালৈ ফুলি উঠিল আৰু প্ৰচলিত আৰ্থ-ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাত পৰিৱৰ্তন আনিলে। এই সন্ত আৰু তেওঁলোকৰ অনুগামীসকলৰ প্ৰেম বা প্ৰেম আৰু চাহাজ বা স্বতঃস্ফূৰ্ততাৰ অভিজ্ঞতা মুছলমানসকলৰ মাজত চুফীসকলৰ মাজতো লক্ষ্যণীয় আছিল।

পৰম্পৰাগত ব্যৱস্থাই ক্ৰমান্বয়ে বিৰোধী কণ্ঠক গ্ৰহণ কৰিলে। ভাৰতীয় সামাজিক কাৰ্য্যই সংবিধানৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত বিদ্রোহীক একাকাৰ কৰিবলৈ অক্ষাংশ প্ৰদান কৰিছে। ফলত বঞ্চিতসকলৰ শ্ৰেণী-চেতনাক মূক কৰি পেলোৱা হৈছে জাতি সমাজে।

পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ দ্বান্দ্ৰিকতা:

ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ শক্তি নিহিত হৈ আছে পুৰুষ-মহিলাৰ জীৱন-অভ্যাস আৰু আৱেগত অতীতৰ পৰিঘটনাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা মূল্যবোধৰ স্ফটিকীয়কৰণত। এইদৰে ভাৰতে নিশ্চিতভাৱে বহুতো মূল্যবোধ সংৰক্ষণ কৰি ৰাখিছে: কিছুমান ভাল আৰু কিছুমান বেয়া। কথাটো অৱশ্যে ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ বাবে বিদেশী শক্তিসমূহৰ ব্যৱহাৰ, যেনে- প্ৰযুক্তি, গণতন্ত্ৰ, নগৰায়ন, আমোলাতন্ত্ৰ ইত্যাদি।

ডি পি নিশ্চিত যে সালসলনি নিশ্চয় হ'ব। আদিম জনজাতিসকলে কৰা দৰে পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিৰ স্পৰ্শত ভাৰতীয়সকল যে অদৃশ্য নহ'ব সেয়া প্ৰায় নিশ্চিত। তাৰ বাবে তেওঁলোকৰ যথেষ্ট নমনীয়তা আছে। ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ বহুতো অন্তৰ্জাতীয় মতানৈক্যক আত্মসাৎ কৰিছিল। ই হিন্দু-মুছলমান সংস্কৃতিৰ বিকাশ ঘটাইছিল আৰু আধুনিক ভাৰতীয় সংস্কৃতি এক কৌতুহলী মিশ্ৰণ, বৰ্ণশংকৰ। “পৰম্পৰাগতভাৱে গতিকে এডজাষ্টমেণ্টত জীয়াই থকাটো ক'ব পাৰি ভাৰতৰ তেজত”।

ডি পিয়ে পৰম্পৰাক পূজা নকৰে। তেওঁৰ “সম্পূৰ্ণ মানুহ” বা “সুষম ব্যক্তিত্ব”ৰ ধাৰণাটোৱে (১) নৈতিক উত্তেজনা আৰু নান্দনিক আৰু বৌদ্ধিক সংবেদনশীলতাৰ (২) ইতিহাস আৰু যুক্তিবাদৰ জ্ঞানৰ মিশ্ৰণৰ আহ্বান জনাইছে। দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ গুণবোৰক ভাৰতীয় পৰম্পৰাতকৈ আধুনিকতাই বেছি গুৰুত্ব দিয়ে। সেয়েহে ইয়াত পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ ডায়েলেক্টিক পৰম্পৰাটোক বুজি পোৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তাত নিহিত হৈ আছে। ডি পিয়ে লক্ষ্য কৰে যে “পৰম্পৰাৰ জ্ঞানে কম সামাজিক খৰচত পৰম্পৰাক ভাঙি পেলোৱাৰ পথ দেখুৱাইছে”।

‘পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা’ৰ ওপৰত ডি পিৰ আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় আৰু উল্লেখযোগ্য লেখাই এই দুটা দ্বিমেক ধাৰণাৰ প্ৰামাণিক জোখ-মাখ বুজিবলৈ আমাক সহায় কৰে। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে ভাৰতৰ পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা, ব্ৰিটিছ উপনিবেশবাদ আৰু জাতীয়তাবাদ আৰু ব্যক্তিবাদ আৰু সামূহিকতা অৰ্থাৎ সংঘৰ মাজত দ্বান্দ্ৰিক সম্পৰ্ক আছে।

তেওঁৰ ডায়েলেক্টিক ধাৰণাটো উদাৰ মানৱতাবাদৰ মাজত লংঘিত আছিল। তেওঁ নিজৰ সকলো ৰচনাৰ জৰিয়তে যুক্তি দিছিল যে ভাৰতীয় সমাজৰ বুজাবুজিৰ বাবে পৰম্পৰা কেন্দ্ৰীয়। ব্ৰিটিছ যুগত ভাৰতলৈ অহা আধুনিকীকৰণ আৰু পৰম্পৰাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক দ্বান্দ্ৰিক। দ্বান্দ্ৰিকতাৰ এই দৃষ্টিকোণৰ পৰাই ডি পিয়ে যুক্তি দিছিল যে আমি পৰম্পৰাৰ সংজ্ঞা দিব লাগিব।

আধুনিকীকৰণৰ সৈতে পৰম্পৰাৰ মুখামুখিয়ে কিছুমান সাংস্কৃতিক বৈপৰীত্য, অভিযোজন আৰু কিছুমান ক্ষেত্ৰত সংঘাতৰ পৰিস্থিতিৰো সৃষ্টি কৰিছিল। পৰম্পৰা-আধুনিকতাৰ মুখামুখিৰ পৰিণতিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰি যোগেন্দ্ৰ সিঙে (১৯৮৬) লিখিছে:

ডি পি মুখাৰ্জীৰ লেখাত আমি এটা ডায়েলেক্টিকেল ফ্ৰেম অৱ ৰেফাৰেন্সৰ পৰা ভাৰতীয় সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ বিশ্লেষণৰ সৈতে কিছু পদ্ধতিগত চিন্তা বিচাৰি পাওঁ। তেওঁ মূলতঃ পৰম্পৰাৰ পশ্চিমৰ সৈতে হোৱা মুখামুখিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যিয়ে এফালে সাংস্কৃতিক বৈপৰীত্যৰ বহু কাৰক মুকলি কৰি দিলে আৰু আনফালে নতুন মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ জন্ম দিলে। এই শক্তিসমূহৰ উত্থানে তেওঁৰ মতে সংঘাত আৰু সংশ্লেষণৰ এক দ্বন্দ্বিক প্ৰক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰে যাক ভাৰতীয় সমাজৰ শ্ৰেণী গাঁথনিৰ সংৰক্ষিত শক্তিসমূহক খেলপথাৰত আনি ঠেলি দিব লাগিব।

পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ মুখামুখি সেয়েহে দুটা পৰিণতিৰ অন্ত পৰে: (১) সংঘাত, আৰু (২) সংশ্লেষণ। ভাৰতীয় সমাজ, ডি পিয়ে কল্পনা কৰা মতে, পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ ফল। এই দ্বন্দ্বিকতাইহে আমাক ভাৰতীয় সমাজখন বিশ্লেষণ কৰাত সহায় কৰে।

ডি পিৰ পৰম্পৰাৰ ধাৰণাটো প্ৰথমবাৰৰ বাবে ১৯৪২ চনত প্ৰকাশ পাইছিল যেতিয়া তেওঁৰ গ্ৰন্থ ‘মডাৰ্ন ইণ্ডিয়ান কালচাৰ: এ ছ’চিয়েলজিকেল ষ্টাডি’ প্ৰকাশ পাইছিল। ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰেক্ষাপটত তেওঁৰ পৰম্পৰাৰ চৰিত্ৰায়ন তলত দিয়া ধৰণে চলি আছে:

সামাজিক আৰু ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে... ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে কিছুমান সাধাৰণ পৰম্পৰাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে যিয়ে কেইবাটাও সাধাৰণ মনোভাৱৰ জন্ম দিছে। ইহঁতৰ গঠনত প্ৰধান প্ৰভাৱ হৈছে বৌদ্ধ, ইছলাম, আৰু পশ্চিমীয়া বাণিজ্য আৰু সংস্কৃতি। এনে ভিন্ন শক্তিৰ আত্মসাৎ আৰু সংঘাতৰ ফলতেই ভাৰতীয় সংস্কৃতি আজিৰ দৰে হৈ পৰিল, হিন্দু বা ইছলামিক নহয়, পশ্চিমীয়া জীৱন-যাপন আৰু চিন্তাধাৰাৰ প্ৰতিৰূপ নহয় বা বিশুদ্ধ এছিয়াটিক উৎপাদন নহয় (১৯৪৮: ১)। গ্ৰন্থখনৰ কেন্দ্ৰীয় থিছিছ আছিল যে ভাৰতৰ ইতিহাসৰ চাবিকাঠি আছিল সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণ – আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰত্যাহ্বানৰ প্ৰতি সৃষ্টিশীল সঁহাৰি – আৰু হেগাল আৰু মাৰ্ক্সৰ মতামত সত্ত্বেও ভাৰতৰ ইতিহাস ইয়াৰ অতীততকৈও অধিক বিষয়টো। ডি পিয়ে ব্ৰিটিছ শাসনৰ বিঘিনি ঘটাতোক স্থায়ী আঘাত বুলি গণ্য কৰা নাছিল: ই কেৱল এটা বাধাহে আছিল।

তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছিল যে জ্ঞানমূলক শ্ৰেণীৰ স্তৰত হিন্দু-মুছলমান সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণ আটাইতকৈ দুৰ্বল, কিন্তু অংশীদাৰী অৰ্থনৈতিক আগ্ৰহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল, আৰু সংগীত, স্থাপত্য আৰু সাহিত্যৰ কৃতিত্বৰ শলাগ লৈছিল। ডি পিয়ে উপমহাদেশখনৰ বিভাজনক নিজৰ ভূ-ৰাজনীতিৰ এক পৰিঘটনাতকৈ বেছি বুলি গণ্য কৰা নাছিল। ভৱিষ্যতে, তেওঁৰ প্ৰায় আত্মবিশ্বাস আছিল, প্ৰকৃত দ্বন্দ্বিক আন্দোলনত বৰ্তমানক অতিক্ৰম কৰিব। সংস্কৃতিৰ ৰাজনীতিকৰণ নকৰো আহক, তেওঁ কৈছিল।

পৰম্পৰাৰ গঠন:

ভাৰতীয় পৰম্পৰা কিছুমান ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ফল। তেওঁলোকে প্ৰকৃততে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ গাঁথনি নিৰ্মাণ কৰে। এই পৰম্পৰাসমূহ বৌদ্ধ ধৰ্ম, ইছলাম, খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম, জনজাতীয় জীৱন আৰু পশ্চিমীয়া আধুনিকতা আদি কেইবাটাও মতাদৰ্শৰ অন্তৰ্গত। সংশ্লেষণৰ প্ৰক্ৰিয়াই

সেয়েহে এই পৰম্পৰাসমূহ গঢ়ি তুলিছে। এই ক্ষেত্ৰত পৰম্পৰা কেৱল হিন্দু বুলি বিশ্বাস কৰাটো ভুল হ'ব। দৰাচলতে দেশৰ বিভিন্ন জাতি-জনগোষ্ঠীৰ পৰম্পৰাৰ সংমিশ্ৰণ ঘটায়।

বিভিন্ন ধৰ্মীয় মতাদৰ্শৰ নীতিয়ে ভাৰতীয় পৰম্পৰাক কেনেদৰে গঢ় দিছিল, টি এন মদনে তলত দিয়া ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে:

এই ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াত সংশ্লেষণ হিন্দু, বৌদ্ধ আৰু মুছলমানৰ প্ৰধান সংগঠনমূলক নীতি হৈ আহিছে, যিসকলে একেলগে এনে এক বিশ্বদৃষ্টিভংগী গঢ়ি তুলিছিল য'ত ডি পিৰ মতে 'সত্তাৰ সত্যৰ স্থায়ী তাৎপৰ্য আছিল'। উপনিষদৰ পৰা তেওঁৰ প্ৰিয় উদ্ভূতি আছিল চৰাইৱতী, আগবাঢ়ি যাওক। ইয়াৰ অৰ্থ আছিল যে ক্ষণস্থায়ী আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ প্ৰতি উদাসীনতা আৰু 'সৰু আত্মাক শেষত 'সৰ্বোচ্চ বাস্তৱতা'ত ইয়াৰ বিলুপ্তিৰ অধীনত ৰখাৰ প্ৰতি ব্যস্ততা গঢ় লৈ উঠিছিল (১৯৪৮: ২)।

ডি পিয়ে ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ তিনিটা শিৰোনামৰ অধীনত শ্ৰেণীবিভাজন দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, অৰ্থাৎ প্ৰাথমিক, মাধ্যমিক আৰু তৃতীয় পৰ্যায়ৰ। প্ৰাথমিক পৰম্পৰাসমূহ ভাৰতীয় সমাজৰ বাবে আদিম আৰু প্ৰামাণিক হৈ আহিছে। গৌণ পৰম্পৰাক দ্বিতীয় স্থান দিয়া হৈছিল, যেতিয়া মুছলমানসকল দেশত উপস্থিত হৈছিল। আৰু, ব্ৰিটিছৰ আগমনৰ সময়লৈকে হিন্দু আৰু মুছলমানসকলে এতিয়াও অস্তিত্বৰ সকলো স্তৰতে পৰম্পৰাৰ সম্পূৰ্ণ সংশ্লেষণ লাভ কৰা নাছিল।

প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ব্যৱহাৰ আৰু আত্মসাৎৰ ক্ষেত্ৰত আৰু কম পৰিমাণে নান্দনিক আৰু ধৰ্মীয় পৰম্পৰাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ মাজত অধিক পৰিমাণে সহমত আছিল। ধাৰণাগত চিন্তাৰ তৃতীয় পৰ্যায়ৰ পৰম্পৰাত অৱশ্যে পাৰ্থক্যই বিশিষ্টভাৱে জীয়াই আছিল।

পৰম্পৰাৰ উৎস:

ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলে পৰম্পৰাৰ বিষয়ে যথেষ্ট কথা কৈছে যদিও পৰম্পৰাৰ উৎস আৰু বিষয়বস্তু চিনাক্তকৰণৰ বাবে বিশেষ প্ৰচেষ্টা কৰা হোৱা নাই। আৰু ডি পি মুখাৰ্জীৰ কথা ক'লে এই কথাটো বহুত ভালকৈয়ে যায়। স্বীকাৰ্য্য যে ভাৰতৰ পৰম্পৰা আৰু আধুনিকীকৰণৰ যিকোনো বিশ্লেষণত পৰম্পৰাই কেন্দ্ৰীয় স্থান দখল কৰে।

কিন্তু এই পৰম্পৰাবোৰৰ বিষয়বস্তু ডি পিয়ে দিয়া নাই। পৰম্পৰাৰ প্ৰধান উৎস হ'ল হিন্দু ধৰ্ম, বৌদ্ধ ধৰ্ম, ইছলাম আৰু পশ্চিমীয়া সংস্কৃতি, কিন্তু উদাহৰণস্বৰূপে হিন্দু বা ইছলামৰ কি পৰম্পৰাই বহল ভাৰতীয় পৰম্পৰা গঠন কৰে সেয়া ডি পিয়ে নিৰ্দিষ্ট কৰা নাই।

এই ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ দুৰ্বলতা টি এন মদনে চিনাক্ত কৰিছে যিয়ে কয় যে ডি পি অনুসৰি ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ সাধাৰণ গঠন বেদান্ত, পশ্চিমীয়া মুক্তি আৰু মাৰ্ক্সবাদৰ সংশ্লেষণ হ'ব পাৰে। কিন্তু, ইছলাম আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ সংশ্লেষণৰ কথা কি ক'ব? ডি পিয়ে অন্যান্য প্ৰধান পৰম্পৰাৰ এনে কোনো সংশ্লেষণ প্ৰদান কৰাত ব্যৰ্থ হয়।

ডি পিৰ এই বিফলতাৰ ওপৰত মদনে (১৯৯৩) তলত দিয়া ধৰণে মন্তব্য কৰিছে:

সমানেই গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু কঠিন কাম হ'ব পৰম্পৰাৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে তেওঁৰ ধাৰণাটোৰ বিশদতা আৰু নিৰ্দিষ্টকৰণ। য'ত তেওঁ নীতিৰ স্তৰত আধুনিকতাৰ প্ৰতি পৰম্পৰাৰ প্ৰাসংগিকতা প্ৰতিষ্ঠা কৰে, কিন্তু সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ বাহিৰেও তেওঁ ইয়াৰ অভিজ্ঞতাভিত্তিক বিষয়বস্তু বানান কৰা নাই.... এজনৰ অস্বস্তিকৰ অনুভৱ হয় যে তেওঁ নিজেই গ্ৰন্থসমূহৰ গভীৰ অধ্যয়নতকৈ প্ৰতিষ্ঠান আৰু সাধাৰণ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত অধিক কাম কৰিছিল। নৃতত্ত্ববিদজনৰ ধৰণেৰে ক্ষেত্ৰভিত্তিক কামৰ জৰিয়তে পৰম্পৰাৰ সৈতে সংঘৰ্ষ হোৱাটো তেওঁ অৱশ্যেই নুই কৰিছিল, অন্ততঃ নিজৰ বাবে।

৪/ সমাজবিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি আৰু পদ্ধতি :

ডি পি আছিল এজন অৰ্থনীতিবিদক প্ৰশিক্ষণ দি। তেওঁ অৱশ্যে আন অৰ্থনীতিবিদসকলৰ প্ৰথাৰ সীমাবদ্ধতাৰ বিষয়ে সচেতন আছিল। পশ্চিমীয়া আৰ্হি অনুসৰণ কৰি অত্যাধুনিক কৌশল আৰু বিমূৰ্ত সাধাৰণীকৰণ আয়ত্ত আৰু প্ৰয়োগ কৰাত তেওঁলোক আগ্ৰহী আছিল। তেওঁলোকে ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশক ইয়াৰ ঐতিহাসিক আৰু সাংস্কৃতিক বিশেষত্বৰ দৃষ্টিৰে চোৱাত ব্যৰ্থ হৈছিল। তেওঁ উদ্বেগেৰে লক্ষ্য কৰিছিল যে আমাৰ প্ৰগতিশীল গোটসমূহে বুদ্ধিমত্তাৰ ক্ষেত্ৰত আৰু অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰ্য্যতো বিফল হৈছিল, “মূলতঃ ভাৰতীয় সামাজিক বাস্তৱতাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ অজ্ঞানতা আৰু শিপাহীনতাৰ বাবে”।

সামাজিক বাস্তৱতাৰ বহু আৰু ভিন্ন দিশ আছে আৰু ইয়াৰ পৰম্পৰা আৰু ভৱিষ্যত আছে। এই সামাজিক বাস্তৱতাক বুজিবলৈ হ'লে (i) ইয়াৰ বিভিন্ন দিশৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ প্ৰকৃতি, আৰু (ii) ইয়াৰ পৰম্পৰা আৰু পৰিৱৰ্তিত ভৱিষ্যতলৈ যোৱা শক্তিসমূহৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ প্ৰতি এক ব্যাপক আৰু সংক্ষিপ্ত দৃষ্টিভংগী থাকিব লাগে।

বিশেষ শাখাসমূহৰ সংকীৰ্ণ বিশেষজ্ঞতাই এই বুজাবুজিত সহায় কৰিব নোৱাৰে। ইয়াত সমাজবিজ্ঞানে বহুত সহায় কৰিব পাৰে। “সমাজবিজ্ঞানত আন যিকোনো শাখাৰ দৰেই মজিয়া আৰু চিলিং থাকে।” কিন্তু সমাজবিজ্ঞানৰ বিশেষত্ব “ইয়াৰ মজিয়া সকলো ধৰণৰ সামাজিক শাখাৰ তলৰ মহলা আৰু ইয়াৰ চিলিং আকাশৰ বাবে মুকলি হৈ থকাত গঠিত”।

সামাজিক ভিত্তিক অৱহেলা কৰিলে শেহতীয়া অৰ্থনীতিৰ দৰে প্ৰায়ে শুষ্ক বিমূৰ্ততাৰ সৃষ্টি হয়। আনহাতে, নৃতত্ত্ব আৰু মনোবিজ্ঞানৰ বহুখিনি অভিজ্ঞতাভিত্তিক গৱেষণাৰ পৰিসৰ সংকীৰ্ণ হোৱাৰ বাবেই অসাৰ হৈ পৰিছে। সমাজবিজ্ঞানে আমাক জীৱন আৰু সামাজিক বাস্তৱতাৰ এক অবিচ্ছেদ্য দৃষ্টিভংগী ৰখাত সহায় কৰে।

ডি পিয়ে তেওঁৰ শিক্ষক আৰু সমনীয়াৰ পৰা সমাজ জীৱনৰ বিশাল কেনভাছৰ এক সংক্ষিপ্ত দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰয়োজনীয়তা শিকিছিল। সেয়েহে তেওঁ সমাজ বিজ্ঞানৰ সংশ্লেষণৰ ওপৰত ধাৰাবাহিকভাৱে বীণা বজাইছিল। সমাজবিজ্ঞানে হয়তো সংশ্লেষণৰ এই প্ৰচেষ্টাত সহায় কৰিব।

সমাজবিজ্ঞানৰ প্ৰথম কাম হ'ল সময়ৰ লগে লগে এখন বিশেষ সমাজক টিকিয়াই ৰখা শক্তিসমূহৰ নিৰ্দিষ্ট স্বৰূপ বুজি পোৱা। এই কাৰণতে ডি পিয়ে জোৰ দি কয় যে ভাৰতৰ সমাজবিজ্ঞানীসকলে যুগ যুগ ধৰি ভাৰতীয় সমাজখনক সংৰক্ষণ কৰি ৰখা পৰম্পৰাৰ স্বৰূপ বুজিব লাগিব। কিন্তু সমাজবিজ্ঞান কেতিয়াও যথার্থ অৱস্থাৰ প্ৰতিৰক্ষা নহয়। ডি পিয়ে দৃঢ়তাৰে কয় যে “সমাজবিজ্ঞানে অৱশেষত ৰূপান্তৰ প্ৰক্ৰিয়া বিশ্লেষণ কৰি সামাজিক ব্যৱস্থাৰ পৰা ওলাই অহাৰ পথ দেখুৱাব লাগে”।

ভাৰতীয় সমাজখনৰ প্ৰতি ডি পিৰ সমাজবিজ্ঞানসন্মত বিশ্লেষণৰ গুণ আছে যে ভাৰতীয় সমাজখন যে পৰিৱৰ্তিত হৈ আছে, কিন্তু বিশেষ বিভাজন নোহোৱাকৈ। সেয়েহে তেওঁ এই কথা সচেতন আছিল যে ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ অধ্যয়নৰ বাবে সমাজবিজ্ঞানৰ এক বেলেগ দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰয়োজন কাৰণ ইয়াৰ পৰম্পৰা, ইয়াৰ বিশেষ প্ৰতীক আৰু ইয়াৰ পিছত সংস্কৃতিৰ অৰ্থনৈতিক আৰু প্ৰযুক্তিগত পৰিৱৰ্তনৰ বিশেষ আৰ্হি আৰু প্ৰতীকসমূহে অনুসৰণ কৰে। ডি পিয়ে লক্ষ্য কৰে: “মোৰ দৃষ্টিত পৰিৱৰ্তন হোৱা বস্তুটো পৰিৱৰ্তনতকৈ অধিক বাস্তৱ আৰু বস্তুনিষ্ঠ।”

ডি পিয়ে ঘোষণা কৰে যে “ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীজন সমাজবিজ্ঞানী হোৱাটোৱেই যথেষ্ট নহয়। তেওঁ এজন ভাৰতীয় হ’ব লাগিব, অৰ্থাৎ এই সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু ইয়াৰ তলত আৰু ইয়াৰ বাহিৰত কি আছে সেই কথা বুজি পোৱাৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ লোক পদ্ধতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, ৰীতি-নীতি আৰু পৰম্পৰাত অংশীদাৰ হ’ব লাগিব”।

ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীজনে দুটা পন্থাৰ সংশ্লেষণ চেষ্টা কৰিব: তেওঁ তুলনামূলক দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিব। প্ৰকৃত তুলনামূলক দৃষ্টিভংগীয়ে ভাৰতীয় সমাজে অন্য সমাজৰ সৈতে ভাগ কৰা বৈশিষ্ট্যসমূহ আৰু লগতে ইয়াৰ পৰম্পৰাৰ নিৰ্দিষ্টতাক উজ্জ্বল কৰি তুলিব। এই কাৰণেই সমাজবিজ্ঞানীয়ে পৰম্পৰাৰ অৰ্থ বুজি পোৱাৰ লক্ষ্য ল’ব। তেওঁ ইয়াৰ প্ৰতীক আৰু মূল্যবোধ ভালদৰে পৰীক্ষা কৰিব। একে সময়তে তেওঁ সংৰক্ষণ আৰু পৰিৱৰ্তনৰ বিৰোধী শক্তিৰ সংঘাত আৰু সংশ্লেষণ বুজিবলৈও এক দ্বন্দ্বিক দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিব।

মাৰ্ক্সবাদ আৰু ভাৰতীয় পৰিস্থিতি:

মাৰ্ক্সবাদৰ প্ৰতি ডি পিৰ বৰ বিশ্বাস আছিল। মাৰ্ক্সবাদে মানৱ সমাজৰ বিকাশৰ এক বাঞ্ছনীয় উচ্চ পৰ্যায়ৰ ধাৰণা দিয়ে। সেই উচ্চ পৰ্যায়ত ঐতিহাসিকভাৱে বুজা শেষৰ বাবে পৰিকল্পিত, সামাজিকভাৱে নিৰ্দেশিত, সামূহিক প্ৰচেষ্টাৰ জৰিয়তে ব্যক্তিত্ব সমাজৰ আনসকলৰ সৈতে একত্ৰিত হৈ পৰে, যাৰ অৰ্থ হৈছে সমাজবাদী ব্যৱস্থা। কিন্তু, মাৰ্ক্সবাদীসকলে ভাৰতীয় সামাজিক পৰিঘটনাসমূহৰ বিশ্লেষণৰ কাৰ্যকাৰিতা সম্পৰ্কে তেওঁ সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছিল।

তেওঁ ইয়াৰ তিনিটা কাৰণ দিছিল:

- (১) মাৰ্ক্সবাদীসকলে সকলো কথা শ্ৰেণী সংঘাতৰ ভিত্তিত বিশ্লেষণ কৰিব। কিন্তু, আমাৰ সমাজত শ্ৰেণী সংঘাত বহুদিন ধৰি জাতিগত পৰম্পৰাই আৱৰি ৰাখিছে আৰু নতুন শ্ৰেণী সম্পৰ্ক এতিয়াও চোকাভাৱে উত্থাপন হোৱা নাই।
- (২) তেওঁলোকৰ বহুতেই ভাৰতৰ আৰ্থ-সামাজিক ইতিহাসৰ বিষয়ে কম বেছি পৰিমাণে অজ্ঞাত।
- (৩) অৰ্থনৈতিক চাপে যি ধৰণে কাম কৰে সেয়া কোনো মৃত পদাৰ্থক গতিশীল কৰা যান্ত্ৰিক শক্তিৰ নহয়।

পৰম্পৰাৰ প্ৰতিৰোধৰ বৃহৎ শক্তি আছে। উৎপাদনৰ ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনে এই প্ৰতিৰোধক জয় কৰিব পাৰে। এই প্ৰকাৰৰ গতি পৰিৱৰ্তন কেৱল হিংসাত্মক বিপ্লৱৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ হ’ব পাৰে। কিন্তু, যদি কোনো সমাজে সন্মতি আৰু ৰক্তপাত অবিহনে বিপ্লৱৰ পথ বাছি লয়, তেন্তে ই ধৈৰ্য্যৰে অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তন আৰু পৰম্পৰাৰ উপভাষাটোৰ কাম কৰিব লাগিব।

ডি পিয়ে এই কথাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যে ভাৰতীয় পৰম্পৰা অধ্যয়ন কৰাটো ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলৰ প্ৰথম আৰু তাৎক্ষণিক কৰ্তব্য। আৰু, অৰ্থনৈতিক শক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ পৰিৱৰ্তনৰ সমাজবাদী ব্যাখ্যাৰ আগতীয়া হ'ব লাগে।

পশ্চিমীয়া সমাজ বিজ্ঞানৰ ধনাত্মকতাবাদক প্ৰত্যাহ্বান:

ডি পি আছিল পশ্চিমীয়া সমাজ বিজ্ঞানৰ ধনাত্মকতাবাদৰ বিৰোধী। কাৰণ ই ব্যক্তিক জৈৱিক বা মানসিক এককলৈ হ্রাস কৰিছিল। পশ্চিমৰ ঔদ্যোগিক সংস্কৃতিয়ে ব্যক্তিক আত্মবিচাৰী এজেন্টলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছিল। পশ্চিমৰ সমাজখন নৃগোষ্ঠীকেন্দ্ৰিক হৈ পৰিছিল। ব্যক্তিত্ববাদ অৰ্থাৎ ব্যক্তিৰ ভূমিকা আৰু অধিকাৰৰ স্বীকৃতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি ধনাত্মকবাদে মানুহক তেওঁৰ সামাজিক বন্ধনৰ পৰা উভালি পেলাইছিল। ডি পিয়ে লক্ষ্য কৰিছে, “মানুহৰ বিষয়ে আমাৰ ধাৰণা পুৰুষ আৰু ব্যক্তি বা ব্যক্তিৰ নহয়”।

আমাৰ ধৰ্মীয় গ্ৰন্থ বা সন্তসকলৰ বাক্যত ব্যক্তি শব্দটো খুব কমেইহে দেখা যায়। পুৰুষ বা ব্যক্তিৰ বিকাশ ঘটে তেওঁৰ চৌপাশৰ আনসকলৰ সৈতে তেওঁৰ সহযোগিতাৰ জৰিয়তে, তেওঁৰ গোটৰ সদস্যসকলৰ সৈতে তেওঁৰ জীৱনৰ মূল্যবোধ আৰু স্বার্থৰ ভাগ-বতৰা কৰাৰ জৰিয়তে। ভাৰতৰ সামাজিক ব্যৱস্থা মূলতঃ গোট, পন্থা বা জাতিগত কাৰ্যৰ নীতিগত অভিমুখীতা, কিন্তু স্বৈচ্ছামূলক ব্যক্তিগত কাৰ্যৰ নহয়। ফলত এজন সাধাৰণ ভাৰতীয়ই হতাশাৰ ভয় অনুভৱ নকৰে। এই বিষয়ত হিন্দু আৰু মুছলমান, খ্ৰীষ্টান আৰু বৌদ্ধৰ মাজত ডি পিৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই।

৫/ নতুন মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ ভূমিকা :

ভাৰতত ব্ৰিটিছে প্ৰৱৰ্তন কৰা নগৰ-ঔদ্যোগিক ব্যৱস্থাই পুৰণি প্ৰতিষ্ঠানিক নেটৱৰ্কবোৰ আঁতৰাই ৰাখিছিল। ইয়াৰ উপৰিও বহুতো পৰম্পৰাগত জাতি আৰু শ্ৰেণী আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। ইয়াত এক নতুন ধৰণৰ সামাজিক অভিযোজন আৰু সমন্বয়ৰ আহ্বান জনোৱা হৈছিল। নতুন চেট-আপত ভাৰতৰ নগৰ কেন্দ্ৰৰ শিক্ষিত মধ্যবিত্ত শ্ৰেণী সমাজৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হৈ পৰিল।

তেওঁলোকে আধুনিক সামাজিক শক্তিৰ জ্ঞান অৰ্থাৎ বিজ্ঞান, প্ৰযুক্তি, গণতন্ত্ৰ আৰু ঐতিহাসিক বিকাশৰ অনুভূতিৰ আদেশ দিবলৈ আহিছিল, যাৰ বাবে পশ্চিমে থিয় দিব। ভাৰতৰ নতুন সমাজে এই গুণসমূহৰ ব্যৱহাৰৰ আহ্বান জনাইছে আৰু মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ সেৱাসমূহ পশ্চিমীয়া ধাৰণা আৰু জীৱনশৈলীৰে তিতি গৈছে। আৰু তেওঁলোকে আনন্দময়ভাৱে, আৰু প্ৰায়ে অৱজ্ঞাসূচকভাৱে, ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু বাস্তৱৰ বিষয়ে অজ্ঞাত হৈ থাকিল। ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ প্ৰতি তেওঁলোক অৱহেলিত। কিন্তু পৰম্পৰাবোৰৰ “প্ৰতিৰোধ আৰু শোষণৰ মহান শক্তি” আছে। আনকি “মানৱ ভূগোল আৰু জনগাঁথনিগত আৰ্হিৰ পৃষ্ঠত শাৰীৰিক সমন্বয় আৰু জৈৱিক আগ্ৰহৰ ৰূপান্তৰত পৰম্পৰাৰ ভূমিকা আছে”।

উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতত চহৰ পৰিকল্পনা আৰু পৰিয়াল পৰিকল্পনাৰ দৰে কথাবোৰ পৰম্পৰাৰ লগত ইমানেই বান্ধ খাই আছে যে স্থপতিবিদ আৰু সমাজ সংস্কাৰকজনে কেৱল নিজৰ আঁচনিৰ বিপদতহে সেইবোৰক আওকাণ কৰিব পাৰে। এইদৰে ভাৰতৰ মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীয়ে আধুনিক ৰেখাৰে ভাৰত গঢ়ি তুলিবলৈ জনসাধাৰণক নেতৃত্ব দিব পৰা অৱস্থাত

নাথাকিব। থলুৱা পৰম্পৰাৰ পৰা উভালি পেলোৱা হৈছিল। জনসাধাৰণৰ সৈতে যোগাযোগ হেৰুৱাই পেলাইছে।

মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীয়ে জনসাধাৰণৰ সৈতে নিজৰ সম্পৰ্ক পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিলেহে ভাৰতে আধুনিকতাৰ পথত আগবাঢ়িব পাৰে নিজৰ পৰম্পৰাৰ লগত খাপ খুৱাই। তেওঁলোকে নিজৰ পৰম্পৰাৰ বাবে ক্ষমা খুজিব নালাগে বা অপ্ৰয়োজনীয়ভাৱে গৌৰৱ কৰিব নালাগে। আধুনিকতাৰ প্ৰয়োজনীয় পৰিৱৰ্তনক গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে ইয়াৰ সজীৱতাক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা উচিত। ইয়াৰ দ্বাৰা ব্যক্তিত্ব আৰু সংগতিৰ মাজত ভাৰসাম্যতা অৰ্জন কৰা হ'ব। নতুন অভিজ্ঞতাৰে ভাৰত আৰু বিশ্ব সমৃদ্ধ হ'ব।

৬/ ভাৰতীয় ইতিহাস নিৰ্মাণ :

এইখিনিতে এইটো আঙুলিয়াই দিয়াটো যথেষ্ট প্ৰাসংগিক যেন লাগে যে, ডি পিয়ে ইতিহাসৰ ধাৰণা আৰু ব্ৰিটিছ শাসনক উভালি পেলোৱা বুলি বৰ্ণনা কৰাত মাৰ্ক্সক নিবিড়ভাৱে অনুসৰণ কৰিলেও, কেৱল ব্ৰিটিছ শাসনৰ ইতিবাচক পৰিণতিৰ ওপৰত মাৰ্ক্সৰ মূল্যায়নৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁৰ যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছিল, কিন্তু... ব্ৰিটিছৰ পূৰ্বৰ পৰম্পৰাৰ নেতিবাচক মূল্যায়নৰ সৈতেও।

এই কথা মন কৰিবলগীয়া কাৰণ তেওঁ মাৰ্ক্সবাদী আছিল বুলি অস্বীকাৰ কৰাৰ পিছতো একাংশ মাৰ্ক্সবাদীয়ে তেওঁলোকৰ পক্ষত দাবী কৰিছে; তেওঁ ধেমালিতে নিজকে কেৱল এজন 'মাৰ্কছ'লজিষ্ট' বুলি দাবী কৰিছিল (Singh, 1973: 216)। কিছুমান অমাৰ্ক্সবাদীয়েও তেওঁক মাৰ্ক্সবাদী বুলি অভিহিত কৰিছে, ইয়াত যোগ কৰা হ'ব পাৰে।

স্বৰ্ণীয় যে মাৰ্ক্সে ভাৰতত ব্ৰিটিছ শাসনৰ ওপৰত লিখা প্ৰবন্ধসমূহত এই কথা দৃঢ়তাৰে কৈছিল যে ভাৰতৰ অতীত শক্তিশালী আছিল যদিও "বহুত ইতিহাস নাই, অন্ততঃ কোনো জনাজাত ইতিহাস নাই"; যে ইয়াৰ সামাজিক অৱস্থা "ইয়াৰ সুদূৰ প্ৰাচীন কালৰ পৰাই অপৰিৱৰ্তিত হৈ আছে"; যে 'ব্ৰিটিছ ভাপ আৰু বিজ্ঞান'ই "হিন্দুস্তানৰ সমগ্ৰ পৃষ্ঠত কৃষি আৰু উৎপাদন উদ্যোগৰ মাজৰ সংযোগক উভালি পেলালে"।

মাৰ্ক্সে ভাৰতত ইংলেণ্ডৰ 'অপৰাধ'ৰ তালিকা প্ৰস্তুত কৰিছিল আৰু আঙুলিয়াই দিছিল যে তাই 'ইতিহাসৰ অচেতন আহিলা' হৈ পৰিছে যাৰ কাৰ্য্যৰ ফলত শেষত 'মৌলিক বিপ্লৱ' হ'ব (চাওক মাৰ্ক্স, ১৮৫৩)। তেওঁ কৈছিল: "ইংলেণ্ডে ভাৰতত এটা দ্বৈত মিছন পূৰণ কৰিবলগীয়া হৈছিল: এটা ধ্বংসাত্মক আৰু আনটো পুনৰুৎপাদনশীল – পুৰণি এছিয়াটিক সমাজৰ বিনাশ, আৰু ভাৰতত পশ্চিমীয়া সমাজৰ বস্তুগত ভেটি স্থাপন (১৯৫৯: ৩১)।

এইদৰে মাৰ্ক্সৰ বাবেও, বিভিন্ন ছাঁৰ মতামতৰ বুদ্ধিজীৱীকে ধৰি তেওঁৰ সময়ৰ পৰা আন বহুতো লোকৰ দৰেই ভাৰতৰ আধুনিকীকৰণেই হ'ব লাগিব ইয়াৰ পশ্চিমীয়াকৰণ।

ইতিমধ্যে ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে যে মাৰ্ক্সৰ পৰাই হওক বা উদাৰ বুৰ্জোৱা ইতিহাসবিদৰ পৰাই হওক ভাৰতৰ অতীত আৰু ভৱিষ্যত সম্পৰ্কে এই মতামত ডি পি বৌদ্ধিক আৰু আৱেগিকভাৱে বিৰোধী আছিল। ভাৰতৰ অতীতক লৈ তেওঁ লাজ বা ক্ষমা খুজিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছিল।

তেওঁ লিখিছে:

আমাৰ একমাত্ৰ আগ্ৰহ ভাৰতীয় ইতিহাস লিখা আৰু প্ৰণয়ন কৰা। কাৰ্য্যই নিৰ্মাণ কৰে; ইয়াৰ এটা আৰম্ভণিৰ বিন্দু আছে – ভাৰত নামৰ এই নিৰ্দিষ্টতাক; বা যদি সেইটো অতি অস্পষ্ট হয়, তেন্তে ভাৰত আৰু ইংলেণ্ড বা পশ্চিমৰ মাজৰ এই সংস্পৰ্শৰ নিৰ্দিষ্টতা। মেকিংৰ লগত পৰিৱৰ্তন জড়িত হৈ থাকে, যাৰ বাবে (ক) এই নিৰ্দিষ্টতা গঠন কৰা প্ৰৱণতাসমূহৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন, আৰু (খ) সংকটৰ বিষয়ে গভীৰ বুজাবুজি (যিটোৱে এটা যুগৰ শেষতকৈ কম নহয়) আৰম্ভণিৰ সূচনা কৰে। এই সকলোবোৰ বিষয়তে মাৰ্ক্সীয় পদ্ধতি ... আন পদ্ধতিতকৈ অধিক উপযোগী হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে। যদি নহয় তেন্তে পেলাই দিব পাৰি। কাৰণ, বস্তুটো জীয়াই থাকে (১৯৪৫: ৪৬)।

এই অংশটোৰ মূল শব্দ হৈছে 'নিৰ্দিষ্টতা' আৰু 'সংকট': প্ৰথমটোৱে পৰম্পৰাৰ মুখামুখিৰ গুৰুত্ব আৰু দ্বিতীয়টোৱে ইয়াৰ পৰিণতিৰ দিশটো আঙুলিয়াই দিয়ে। পৰম্পৰাৰ কথা ক'লে, বা 'মাৰ্ক্সবাদীৰ নিৰ্দিষ্টকৰণ'ৰ কথা ক'লে তেওঁ ডি পিৰ ভাষাত বুজাইছে, "ডাই কালচাৰ পেটাৰ্ণৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন"। তেওঁ আশা কৰিছিল যে মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভঙ্গী ভাৰতীয় ইতিহাসৰ নিৰ্দিষ্টতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিব (১৯৪৫: ৪৫; ১৯৪৬: ১৬২ff), যিদৰে প্ৰকৃততে মাৰ্ক্সে নিজেই নিজৰ সময়ত পশ্চিমীয়া সমাজৰ প্ৰধান প্ৰতিষ্ঠান ভাৰতীয় পুঁজিবাদৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি কৰিছিল।

ক'ব পাৰি যে মাৰ্ক্সে পুঁজিবাদী সমাজৰ প্ৰতি পৰম্পৰা বিৰোধী শ্ৰেণী আগ্ৰহৰ সংকটৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ আগ্ৰহী আছিল (১৯৪৫: ৩৭)। ডি পিয়েণ্ড ভাৰতৰ পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ অধ্যয়নৰ প্ৰতি আগ্ৰহী আছিল। প্ৰথমে পৰম্পৰাৰ ওপৰত আৰু তাৰ পিছত কেৱল পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি এই কাম কৰিব পৰা গ'ল।

গতিকে আমাৰ বাবে প্ৰথম কামটো হ'ল আমি যিবোৰ সামাজিক পৰম্পৰাৰ পৰা জন্ম লৈছে সেইবোৰ অধ্যয়ন কৰা। এই কামত বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ হেঁচাত পৰম্পৰাৰ পৰিৱৰ্তনৰ অধ্যয়ন অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। পিছৰ কেইটা অতি অৰ্থনৈতিক... যদিহে অৰ্থনৈতিক শক্তি অসাধাৰণভাৱে শক্তিশালী নহয় – আৰু উৎপাদনৰ ধৰণ সলনি হ'লেহে – পৰম্পৰাসমূহ সালসলনিৰ দ্বাৰা জীয়াই থাকে।

সামঞ্জস্যৰ ক্ষমতাই হৈছে পৰম্পৰাৰ সজীৱতাৰ পৰিমাপ। তাৎক্ষণিক অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাহে এই ধনৰ সম্পূৰ্ণ সজীৱতা লাভ কৰিব পাৰি। এইদৰে এইটো হ'ল পৰম্পৰাসমূহৰ পৰিৱৰ্তনৰ অধ্যয়নৰ বাবেও পৰম্পৰাসমূহৰ বুজাবুজিক (ডিলেখৰ অৰ্থত) শীৰ্ষ অগ্ৰাধিকাৰ দিওঁ। অৰ্থাৎ ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ অধ্যয়ন ... অৰ্থনৈতিক শক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ পৰিৱৰ্তনৰ সমাজবাদী ব্যাখ্যা আগবঢ়াই নিব লাগে (১৯৫৮: ২৩২)।

তেওঁ ভাৰতীয় পৰম্পৰা আৰু মাৰ্ক্সবাদৰ মাজত উৰি ফুৰিছিল আৰু বৌদ্ধিক আৰু ব্যৱহাৰিক সমস্যাৰ মাৰ্ক্সবাদী সমাধানৰ প্ৰতি তেওঁৰ আনুগত্যই তেওঁৰ পিছৰ ৰচনাত গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল, যাৰ বৈশিষ্ট্য আছিল পৰম্পৰাৰ প্ৰতিও অধিক চিন্তা।

৭/ আধুনিকীকৰণ: প্ৰকৃত নে ভুৱা?

ডি পিৰ বাবে ভাৰতৰ ইতিহাস তাইৰ বিশেষ ধৰণৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ইতিহাস নাছিল কাৰণ তাই নামৰ যোগ্য কোনো এটাৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰা নাছিল। তেওঁৰ ইতিহাসত দৰ্শন

আৰু ধৰ্মৰ স্থান প্ৰধান আছিল আৰু ই আছিল মৌলিকভাৱে সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণৰ এক দীৰ্ঘদিনীয়া কচৰং। তেওঁৰ বাবে “ভাৰতীয় ইতিহাস আছিল ভাৰতীয় সংস্কৃতি” (১৯৫৮: ১২৩)। ভাৰতৰ শেহতীয়া দুখ-কষ্ট, অৰ্থাৎ ঘৃণা আৰু বিভাজন, ইছলামিক মূল্যবোধৰ গ্ৰেপ্তাৰ আত্মসাৎৰ ফল আছিল (ibid.: 163); তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ইতিহাস ঠেলি নিদিয়ালৈকে শুদ্ধ হৈ থাকে (ibid.: 39)।

জাতীয় আন্দোলনে বহু নৈতিক উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰিছিল যদিও ডি পিয়ে অভিযোগ কৰিছিল, ই বৌদ্ধিক বিৰোধী আছিল। কেৱল পশ্চিমৰ পৰা বহুত অচিন্তাশীল ঋণ লোৱাই নহয়, তত্ত্ব আৰু ব্যৱহাৰৰ মাজতো এক বিৰতিৰ সৃষ্টি হৈছিল যাৰ ফলত চিন্তাধাৰা দৰিদ্ৰ আৰু কাৰ্য্য অকাৰ্য্যকৰী হৈ পৰিছিল। বৌদ্ধিক আৰু কলাত্মক সৃষ্টিশীলতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ চিন্তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি তেওঁ এই সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা উচিত নাছিল: “ৰাজনীতিয়ে আমাৰ সংস্কৃতি ধ্বংস কৰি পেলালে” (১৯৫৮: ১৯০)।

তাতোকৈ বেয়া কথাটো হ’ল, স্বাধীনতাৰ ঠিক পিছৰ বছৰবোৰত এই বিভাজন ভাল হোৱাৰ কোনো লক্ষণ দেখা নগ’ল। ১৯৫০ চনৰ আৰম্ভণিতে যেতিয়া পৰিকল্পনা ৰাষ্ট্ৰ নীতি হিচাপে আহিছিল, তেতিয়া ডি পিয়ে তেওঁৰ উদ্বেগ প্ৰকাশ কৰিছিল, উদাহৰণস্বৰূপে, ১৯৫৩ চনত ‘ভাৰতত মানুহ আৰু পৰিকল্পনা’ (১৯৫৮: ৩০-৭৬) বিষয়ক এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গৱেষণা পত্ৰত, যে প্ৰণয়ন কৰিবলগীয়া নতুন মানুহৰ এটা স্পষ্ট ধাৰণা নতুন ভাৰত গঢ়ি তোলাৰ প্ৰচেষ্টাৰ বিষয়ে নেতিবাচক বিচাৰ কৰিছিল, আৰু লগতে প্ৰচলিত বৌদ্ধিক অলসতাৰ কাৰণো নিৰ্ণয় কৰিছিল। ১৯৫৫ চনত তেওঁ কৈছিল: “মই দেখিছো যে আমাৰ প্ৰগতিশীল গোটসমূহে কেনেকৈ বুদ্ধিমত্তাৰ ক্ষেত্ৰত, আৰু সেয়েহে অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰ্য্যতো ব্যৰ্থ হৈছে, মূলতঃ ভাৰতৰ সামাজিক বাস্তৱতাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ অজ্ঞানতা আৰু শিপাহীনতাৰ বাবে” (১৯৫৮: ২৪০)।

বাজিত থকা বিষয়টো আছিল ভাৰতৰ আধুনিকীকৰণ। এই সন্দৰ্ভত ডি পিৰ অপৰিহাৰ্য্য স্থিতি আছিল যে অনুকৰণৰ জৰিয়তে প্ৰকৃত আধুনিকীকৰণ হ’ব নোৱাৰে। এটা জনগোষ্ঠীয়ে নিজৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য পৰিত্যাগ কৰিব নোৱাৰিলে আৰু তথাপিও আন জনগোষ্ঠীৰ ঐতিহাসিক অভিজ্ঞতাক আভ্যন্তৰীণ কৰি লোৱাত সফল হ’ল; তেওঁলোক কেৱল দখল কৰিবলৈ সাজু হ’ব পাৰিছিল। তেওঁ সাংস্কৃতিক সাম্ৰাজ্যবাদক আন সকলোতকৈ বেছি ভয় কৰিছিল।

তেওঁৰ মতে একমাত্ৰ বৈধ পন্থাটো আছিল ৰাম মোহন ৰায় আৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ দৰে মানুহৰ প্ৰচেষ্টাৰ বৈশিষ্ট্য, যিয়ে “পশ্চিমীয়া চিন্তা আৰু কৰ্মৰ মূল সোঁতবোৰক ... ভাৰতীয় বিচনাৰ মাজেৰে দৌৰি গৈ ইয়াৰ শ্বাসৰুদ্ধকাৰী অপতৃণবোৰ আঁতৰাই পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল প্ৰাচীন নৈখন যাতে বৈ যাব পাৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰক” (১৯৫৮: ৩৩)।

ডি পিয়ে স্বাধীনতাৰ কেইবাবছৰ আগতে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজৰ দ্বন্দ্বিকতাৰ এই দৃষ্টিভংগী প্ৰণয়ন কৰিছিল, ১৯৪৩ চনত প্ৰকাশিত ঠাকুৰৰ ওপৰত কৰা তেওঁৰ অধ্যয়নত ডি পিয়ে আধুনিকীকৰণৰ প্ৰকৃতি আৰু গতিশীলতাক লক্ষ্য কৰিছে। ই এক ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰে যিটো একেলগে পৰম্পৰাগত মূল্যবোধ আৰু সাংস্কৃতিক আৰ্হিৰ সম্প্ৰসাৰণ, উচ্চতা, গভীৰতা আৰু পুনৰুজ্জীৱিতকৰণ – মুঠতে বৃহত্তৰ বিনিয়োগ – আৰু পৰম্পৰাগতৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ ফলত ইয়াৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বিচ্যুতি নহয় আৰু আধুনিক।

এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা পৰম্পৰা আধুনিকীকৰণৰ বাধা নহয়, ইয়াৰ চৰ্ত; ই আমাক বিকল্পৰ মাজৰ পৰা নিৰ্বাচন কৰাৰ স্বাধীনতা দিয়ে আৰু এনে এক সাংস্কৃতিক আৰ্হি বিকশিত কৰে যিটো পুৰণি আৰু নতুনৰ সংশ্লেষণ নহ'ব নোৱাৰে। নতুন মূল্যবোধ আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰৰ শিৰা ল'ব পৰাকৈ আৰু চৰিত্ৰ গ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ এখন মাটি থাকিব লাগিব। গতিকে আধুনিকতাক পৰম্পৰাক অস্বীকাৰ কৰি নহয়, সম্পৰ্কত সংজ্ঞায়িত কৰিব লাগিব। সংঘাত হৈছে দ্বান্দ্বিক ত্ৰিপুৰাৰ মধ্যৱৰ্তী পৰ্যায় মাত্ৰ: গতি coincidentia oppositorum ৰ দিশে। জোৰ দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই যে পূৰ্বৰ যুক্তিটো মাৰ্ক্সবাদী ডায়েলেটিকৰ সৈতে মিল আছে যিয়ে সম্পৰ্কক ইজনে সিজনৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত বুলি ভাবে আৰু সেয়েহে এনে সম্পৰ্কৰ ওপৰত ইয়াৰ বিষয়ে 'সঠিক' বুজাবুজিৰ ভিত্তি স্থাপন কৰে। বিপৰীতবোৰৰ সংশ্লেষণ অৱশ্যে ঐতিহাসিক অনিবাৰ্যতা নহয়; ই কোনো জনচেতনাক দিয়া উপহাস নহয় (১৯৫৮: ১৮৯); ই এক "গতিশীল সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া আৰু পৰম্পৰাবাদৰ আন এটা নাম নহয়" (ibid.: 100-2)।

ডি পিৰ বাবে ইতিহাস আছিল এক চলিত কাম (১৯৪৫: ১৯), আৰু সম্পূৰ্ণৰূপে জাগ্ৰত প্ৰচেষ্টাৰ প্ৰতি মাৰ্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগীৰ মূল্য। আত্মসচেতন বাছনি-নিৰ্মাণৰ বিকল্প হ'ল মনহীন অনুকৰণ আৰু স্বায়ত্তশাসন হেৰুৱা আৰু সেয়েহে অমানৱীয়কৰণ, যদিও তেওঁ ইয়াক এই শব্দবোৰত একেবাৰেই কোৱা নাছিল।

তেন্তে আত্মচেতনাই হৈছে আধুনিকীকৰণৰ ৰূপ। ১৯৫০ চনৰ ডি পিৰ লেখাৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা ইয়াৰ বিষয়বস্তু জাতীয়তাবাদ, গণতন্ত্ৰ, প্ৰকৃতিৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিৰ ব্যৱহাৰ, সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ পৰিকল্পনা, আৰু যুক্তিবাদৰ খেতি আদিৰে গঠিত। সাধাৰণ আধুনিক মানুহজন হৈছে অভিযন্তা, সামাজিক আৰু কাৰিকৰী (১৯৫৮: ৩৯-৪০)।

ডি পিয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে এই শক্তিসমূহ আৰোহী হৈ পৰিছে:

প্ৰথম প্ৰয়োজনীয়তা হ'ল তথ্যটোৰ ঐতিহাসিকতাৰ ওপৰত সক্ৰিয় বিশ্বাস থকাটো... দ্বিতীয়টো প্ৰয়োজনীয়তা হ'ল সামাজিক কাৰ্য্য ... সচেতনভাৱে, ইচ্ছাকৃতভাৱে, সামূহিকভাৱে, পৰৱৰ্তী ঐতিহাসিক পৰ্যায়লৈ ঠেলি দিয়া। ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ মূল্য নিহিত হৈ আছে তেওঁলোকৰ সংৰক্ষক শক্তিসমূহে খৰখেদাকৈ যোৱাৰ সময়ত ব্ৰেক লগোৱাৰ ক্ষমতাত। দুয়োটাৰে মাজৰ দ্বান্দ্বিক সংযোগৰ শেষ উৎপাদন হৈছে সমন্বয়।

ইফালে (তাত) উত্তেজনা। আৰু উত্তেজনা কেৱল গৱেষণাৰ বিষয় হিচাপে আকৰ্ষণীয় নহয়; যদি ই উচ্চ পৰ্যায়লৈ লৈ যায়, তেন্তে ইও বাঞ্ছনীয়। উচ্চ পৰ্যায়টো হ'ল য'ত ব্যক্তিত্বক ঐতিহাসিকভাৱে বুজা উদ্দেশ্যৰ বাবে পৰিকল্পিত, সামাজিকভাৱে নিৰ্দেশিত, সামূহিক প্ৰচেষ্টাৰ জৰিয়তে একত্ৰিত কৰা হয়, যাৰ অৰ্থ হ'ল ... সমাজবাদী ব্যৱস্থা। তাত উত্তেজনা লাঘৱ নহ'ব। কৃপাৰ শান্তি নহয়। এনে উচ্চ আৰু কঠোৰ প্ৰচেষ্টাৰ কষ্টকৰ গতিপথত প্ৰকৃতি, কৰ্ম আৰু মানুহৰ পৰা বিচ্ছিন্নতাইহে বন্ধ হৈ যাব। (১৯৫৮: ৭৬)

বিশ্বাসৰ এই স্পষ্ট প্ৰকাশৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি (এয়া কি, প্ৰদৰ্শন নহয়) ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলক (১৯৫৫ চনত) ধৰি ৰখা উচিত আছিল যে তেওঁলোকৰ 'প্ৰথম কাম' আছিল 'সামাজিক পৰম্পৰা'ৰ অধ্যয়ন (১৯৫৮: ২৩২), আৰু তেওঁলোকক সোঁৱৰাই দিয়া উচিত আছিল যে পৰম্পৰাসমূহ সংঘাতৰ জৰিয়তে বৃদ্ধি পায়।

পৰম্পৰাৰ ওপৰত এই গুৰুত্ব দিয়াৰ প্ৰেক্ষাপটতে 'এটা বৃহৎ পৰিসৰৰ প্ৰযুক্তিগত বিকাশ' (১৯৫৮: ২২৫) লৈ আগবাঢ়ি যোৱাৰ আগতে যন্ত্ৰ আৰু প্ৰযুক্তিৰ ওপৰত মহাত্মা গান্ধীৰ মতামত অধ্যয়নৰ বাবে তেওঁৰ নিৰ্দিষ্ট পৰামৰ্শ দিয়া হৈছিল। অবাধ্যতা, শোষণ নকৰা আৰু দখলহীনতাৰ মূল্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা গান্ধীৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু অনুন্নততাৰ ধাৰণাকেই প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিব পৰাটো সৰু কথা নাছিল (ibid.: 206)।

কিন্তু, এইটো হয়তো কেৱল এটা ইংগিতহে আছিল (এজন প'জাৰৰ প্ৰতি সঁহাৰি), কাৰণ ডি পিয়ে কৈছিল যে গান্ধীয়ে পশ্চিমৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা নতুন সামাজিক শক্তিসমূহক কেনেকৈ শোষণ কৰিব পাৰি তাৰ ইংগিত দিয়াত ব্যৰ্থ হৈছে"; তদুপৰি, "ৰামৰাজ্যৰ অশ্লীল ধাৰণাত আবৃত নতুন সমাজৰ ধাৰণাটো কেৱল অঐতিহাসিক নহয়, ঐতিহাসিক বিৰোধী আছিল" (ibid.: 38)। কিন্তু তেওঁ এইটোও নিশ্চিত আছিল যে পৰম্পৰাগত মূল্যবোধৰ ওপৰত গান্ধীবাদী জোৰ দিয়াটোৱে হয়তো ভাৰতীয়সকলক সেই ধাৰণৰ দুৰ্ভতাৰ পৰা (উদাহৰণস্বৰূপে বিজ্ঞান আৰু ভোগবাদ) ৰক্ষা কৰাত সহায় কৰিব পাৰে, যাৰ চিকাৰ পশ্চিমীয়া দেশসমূহ (ibid.: 227)।

ইতিমধ্যে ওপৰত উল্লেখ কৰা ধাৰণে শব্দবোৰ স্পষ্টভাৱে সংজ্ঞায়িত নকৰা আৰু সংশ্লেষণৰ প্ৰক্ৰিয়াটো কঠোৰভাৱে পৰীক্ষা নকৰাটো ইয়াত পুনৰ আৰু সঁচাকৈয়ে বাৰে বাৰে তেওঁৰ ৰচনাত পুনৰ দেখা যায়। গুপ্তাই (১৯৭৭) কোৱাৰ দৰে ফলস্বৰূপে হোৱা 'আত্ম-বাতিল'ই ডি পিৰ সমাজবিজ্ঞানক নিৰ্দিষ্ট সততা আৰু নিৰ্দিষ্ট পেথ'ছ প্ৰদান কৰিছিল। আচলতে তেওঁ নিজেই এই কথা চিনি পাইছিল যেতিয়া তেওঁ এ কে সাৰণক নিজৰ জীৱনটোক 'অনিচ্ছাৰ ধাৰাবাহিক' বুলি বৰ্ণনা কৰিছিল (সাৰণ, ১৯৬২: ১৬২)। শৰণে শেষত কয়: ডি পিয়ে বেদান্ত কৰিছিল, পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদ, মাৰ্ক্সবাদ – যিবোৰ সকলোৱে তেওঁক ইংগিত দিছিল 'মিশ্ৰণ নকৰিব'।

৮/ সংগীত :

ডি পিৰ ইন্ট্ৰ'ডাকচন টু মিউজিক (১৯৪৫) হৈছে মেক্স ৱেবাৰৰ দ্য ৰেচনেল এণ্ড ছ'চিয়েল ফাউণ্ডেশ্যনছ অৱ মিউজিকৰ সৈতে তুলনা কৰিব পাৰি (ড্ৰে. আৰু সম্পাদক ডন মাৰ্টিনডেল, লণ্ডন, ১৯৫৮)। আজিও ডি পিৰ কাম কেৱল নিজৰ ধাৰণৰ হৈয়েই আছে। ইয়াত দেখুওৱা হৈছে যে "ভাৰতীয় সংগীত, সংগীত হোৱাৰ বাবে, কেৱল শব্দৰ ব্যৱস্থা; ভাৰতীয় হোৱাৰ বাবে ই নিশ্চিতভাৱে ভাৰতীয় ইতিহাসৰ উৎপাদন"।

ভাৰতীয় সংগীত আৰু পশ্চিমীয়া সংগীতৰ সাদৃশ্য আৰু পাৰ্থক্য দুয়োটাকে তেওঁ আৰু দেখুৱাইছে। দুয়োটা অঞ্চলতে ধৰ্মীয় আৰু লোকসংগীত আছিল শাস্ত্ৰীয় সংগীতৰ অনিবাৰ্য প্ৰসংগ। দুয়োটাতে সংকটৰ মুহূৰ্তত শাস্ত্ৰীয় সংগীতে মানুহৰ সংগীতৰ পৰা সতেজ জীৱনৰ বাবে আহৰণ কৰিছিল, নিজৰ অবসৰৰ সময়খিনি বিশদভাৱে প্ৰকাশ কৰিছিল আৰু বিনিময়ত ইয়াৰ ওপৰত অত্যাধুনিক ৰূপ জাপি দিছিল।

সংগীত সামূহিক জীৱনৰ কাৰ্য্যৰ সৈতে সমানেই অন্তৰংগ আছিল আৰু সংস্কৃতিৰ আৰ্হিৰ ওপৰত কাম কৰা প্ৰকৃত প্ৰভাৱৰ প্ৰতিও সমানেই সহজলভ্য আছিল। যেতিয়ালৈকে ৰাজকুমাৰৰ আদালত, পুৰোহিতৰ গণ্যমান্য ব্যক্তি আৰু শক্তিশালীভাৱে শিপাই থকা গিল্ডবোৰে জীয়াই থকাৰ নিয়ম নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল, তেতিয়ালৈকে ভাৰতীয় আৰু মই ইউৰোপীয় সংগীতে একেদৰেই সুৰ আৰু সমন্বয়ৰ আদিম অংশক প্ৰতাৰণা কৰিছিল।

তেতিয়াৰ পৰাই ইউৰোপতকৈ ভাৰতত পৰিৱৰ্তনৰ গতি লেহেমীয়া হৈছে, আংশিকভাৱে অন্ততঃ তাইৰ সংগীতৰ তথাকথিত ‘আধ্যাত্মিকভাৱে’ৰ বাবে। আচলতে ভাৰতীয় সংগীতৰ সম্প্ৰদায় আৰু সমতা আচৰিত (১৯৪৫: ৮)।

উপসংহাৰ :

ধুৰজাতি প্ৰসাদ মুখাৰ্জী ভাৰতৰ সমাজবিজ্ঞানৰ অন্যতম প্ৰতিষ্ঠাপক আছিল। তেওঁৰ বৌদ্ধিক সাধনাৰ মোটামুটি দীঘলীয়া পৰম্পৰা আছিল। বুদ্ধিজীৱী হোৱাৰ অৰ্থ আছিল ডি পিৰ বাবে দুটা কথা। প্ৰথমতে, পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ উপভাষাত সামাজিক বাস্তৱতাৰ উৎস আৰু সম্ভাৱনা আৱিষ্কাৰ কৰা, আৰু, দ্বিতীয়তে জ্ঞানৰ সন্ধানৰ জৰিয়তে এক সংহত ব্যক্তিত্ব গঢ়ি তোলা।

ভাৰতীয় সমাজবিজ্ঞানীসকলে তেওঁৰ মতে ইতিহাস আৰু দৰ্শনৰ প্ৰতি আৰু সামাজিক জীৱনৰ গতিশীলতা আৰু অৰ্থপূৰ্ণতাৰ প্ৰতি আগ্ৰহৰ অভাৱত ভুগিছিল। বুজাবুজিৰ সাধাৰণ কাঠামোত নিৰ্দিষ্টতাক গুৰুত্ব দিয়াটোৱেই আছিল মাৰ্ক্সৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা প্ৰথম নীতি। ঐতিহাসিক ব্যাখ্যাৰ মাৰ্ক্সবাদী পদ্ধতিৰ ওপৰত লিখা এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰচনাত ডি পিয়ে এই পদ্ধতিগত বিন্দুটো বিকশিত কৰিছিল।

সংস্কৃতি নিৰ্মাণৰ অৰ্থনৈতিক কাৰকৰ ওপৰত সৰল গুৰুত্ব দিয়াৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অনুশীলনক উন্নীত কৰালৈকে তত্ত্বৰ পৰীক্ষাৰ মৰ্যাদালৈকে তেওঁ বিভিন্ন ধৰণে মাৰ্ক্সবাদক আকোৱালি লৈছিল।

ডি পি মুখাৰ্জীৰ সমাজবিজ্ঞানসন্মত লেখাৰ এটা নিৰ্বাচিত দিশৰ ব্যাখ্যামূলক বৰ্ণনা আমি পাইছিলোঁ, তেওঁৰ নিজৰ শব্দৰ লগত যিমানদূৰ সুবিধাজনক ব্যৱহাৰ কৰি। ‘পৰম্পৰা’ আৰু ‘আধুনিকতা’ৰ বিষয়বস্তুৱে তেওঁৰ ৰচনাত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰাৰ লগতে সমসাময়িক সমাজবিজ্ঞানৰ এক প্ৰধান চিন্তা হিচাপেও জীয়াই আছে।

ডি পিৰ কামক সামগ্ৰিকভাৱে ল’লে অতি সোনকালেই আৱিষ্কাৰ হয় যে ১৯৪০ চনৰ সময়ছোৱাত বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য হৈ পৰা আৰু শেষলৈকে তেনেকুৱাই থকা পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ চিন্তা আচলতে বৃহত্তৰ এটা বিশেষ প্ৰকাশ আছিল, আৰু ই পশ্চিমীয়াকৰণৰ বহুবৰ্ষজীৱী চিন্তা যেন লাগিব হিন্দু বুদ্ধিজীৱী। এই চিন্তা বিভিন্ন ধৰণে প্ৰকাশ পাইছিল। বেদান্ত, পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদ আৰু মাৰ্ক্সবাদৰ সংশ্লেষণৰ হেঁপাহ।

ভাৰতৰ সমাজবিজ্ঞান গঢ়াত ডি পি মুখাৰ্জীৰ কাম যথেষ্ট তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াত অৰ্থনৈতিক কাৰকৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ পৰাই তেওঁ মাৰ্ক্সবাদী চিন্তাধাৰাৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল। আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে তেওঁ কেনেকৈ ভাৰতীয় সমাজত পশ্চিমৰ প্ৰভাৱক সাংস্কৃতিক আত্মসাৎ আৰু সংশ্লেষণৰ সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ এটা পৰ্যায় হিচাপে চায়। তেওঁৰ দৃষ্টিত ইমানবোৰ জাতি আৰু সংস্কৃতিৰ একেৰাহে প্ৰত্যাহ্বানৰ প্ৰতি ধাৰাবাহিক সঁহাৰিৰ দ্বাৰা ভাৰতীয় সংস্কৃতি বৃদ্ধি পাইছে, যাৰ ফলত এক সংশ্লেষণৰ সৃষ্টি হৈছে।

ভাৰতত সমাজবিজ্ঞানৰ বাবে মুখাৰ্জীৰ মৌলিক ধাৰণা আজিও প্ৰাসংগিক হৈয়ে আছে। তেওঁ দেখুৱাইছিল যে মানুহ বা ব্যক্তিৰ বিকাশ সামাজিক পৰিৱেশৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। গতিকে জাতীয় স্বাধীনতা, অৰ্থনৈতিক বিকাশ আৰু সমাজৰ ভিতৰত শ্ৰেণী বৈপৰীত্যৰ সংকল্প ভাৰতৰ দৰে দেশৰ মানৱ বিকাশৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত।

তথাপিও সেইবোৰ পৰ্যাপ্ত চৰ্ত নহয়। সামূহিক স্বার্থৰ সৈতে আত্মৰ স্বায়ত্তশাসন, আৰোগিকতাৰ সৈতে যুক্তিবাদ আৰু পৰম্পৰাৰ প্ৰতি যত্নক একত্ৰিত কৰাৰ বাবে উপযুক্ত মূল্যবোধ সৃষ্টি কৰিব লাগিব। ভাৰতীয় পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ শক্তিৰ সৈতে ইয়াৰ দ্বন্দ্বিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰিলে হয়তো এনে মূল্যবোধ কেনেকৈ সৃষ্টি হয়।

সামাজিক পৰিৱৰ্তন বিশ্লেষণ কৰিবলৈ পৰম্পৰাৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে তেওঁৰ তাত্ত্বিক প্ৰণয়নত ডি পিৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ অৱদান নিহিত হৈ আছে। তেওঁ আমাক সোঁৱৰাই দিলে যে ভাৰতীয় সামাজিক বাস্তৱতাক “ইয়াৰ বিশেষ পৰম্পৰা, বিশেষ প্ৰতীক আৰু ইয়াৰ সংস্কৃতি আৰু সামাজিক কাৰ্য্যৰ বিশেষ আৰ্হি”ৰ ভিত্তিতহে সঠিকভাৱে মূল্যায়ন কৰিব পৰা যাব।

RIDDEEP PHUKON